

FEITL ISTVÁN

Hazai transzferkutatás

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.2.9>

Tömören fogalmazva a történeti transzferkutatás az érintkezési pontokat, folyamatokat és azok hatását keresi a történelemben mutatkozó különböző ágensek (csoportok, államok, nemzetek, földrészek, birodalmak stb.) között. Transznacionális nézőpontból vizsgálja két vagy több ország kapcsolati hálóját, beágyazottságát környezetébe. A magyar transzferkutatás mindezt Magyarország esetében elemzi, és megpróbálja elhelyezni és megérteni az ország folyamatait a regionális és globális térben. Figyelme a külvilág történéseire esik, mindenekelőtt a világgazdaság strukturális átalakulására, a kulturális hatáseggyüttesekre, a természeti környezetben bekövetkező változásra és azok következményeire. A hatás-ellenhatás elvét figyelembe véve tekintetét egy pillanatra sem fordítja el a befogadás, elutasítás, tehát a feldolgozás mikéntjéről, illetve Magyarország szerepéről a világban. A recenzió azonban nem tekinti át a globalizációtörténeti diszciplína alakulását,¹ bár a transzferkutatás szoros összefüggésben van ezzel, de kisebb léptékkel, viszont saját tárgyában gyakran sokrétűbben vizsgálódik az egésze kiterjedő globalizációnál. Az információtörténelemre sem térünk ki részletesen, bár az szerves része a

¹ A globalizációtörténeti kutatások kapcsán lásd az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoportjának munkáit: <http://bit.ly/2ZgoyKx> (Le-töltve: 2024. 02. 24.)

transzferhálónak.² A globális nézőpontokat és egyenlőtlenségek képét a transzferkutatók árnyalhatja, konkretizálhatja, egyes pontokon meg is haladhatja, így például új válaszokat adhat a nemzeti és regionális szuverenitások átszerveződésének kérdéseire,³ a maga látókörén belül igen, de globális kérdésekben új paradigmát nem alkothat. Vagyis a transzferkutató nem vonatkozathat el a világrendszer elemzésétől, és itt különböző felfogásokkal kell szembesülnie, illetve ezek között kell választania. Ami a leginkább elfogadott, az a kapitalista világ több évszázados átalakulása, ezen belül az egyenlőtlenségek dinamizmusa, a centrum, félperiféria és periféria viszonya. A 16. században létrejövő világrendszer válságokon át, spirálmozgásban bővült, és a 19–21. században megérkezett a globalizáció korszakához, amely 1945 után átalakul és felgyorsul. A 20. század második felét úgy is jellemzik, mint átmenetet az ipari társadalomból az információs társadalomba. Ennek szédületes tempóváltása át is húzódik a 21. századra.

Az információs forradalom a múlt században ugyanolyan egyenlőtlenül ment végbe, mint a gazdasági fejlődés. A térség – Közép-Kelet-Európa – fáziskésése ebben is megállapítható. Az információs robbanás felértékeli a kulturális transzferkutatót, úgy is mint a jelen közvetlen előzményét. Magyarország esetén a 20–21. század nagy kérdése volt, és a jelenben is az, hogy fel tud-e zárkózni a centrum országaihoz.

Magyarország történelmének transznacionális megközelítése tehát mindennél aktuálisabb. Az ország és régió elmaradottságát, félperiferikus jellegét hosszú ideje elfogadja a történettudomány, és más társadalomtudományok is, amelyek egyáltalán foglalkoznak az európai regionális vagy a globális megosztottsággal. Bár a nemzetközi összehasonlító kutatásnak – különösen a gazdaságtörténetben – komoly hagyománya van, az utóbbi

² Z. KARVALICS László: A szakadatlanul újralátogatható fordítástörténelem. Az információtörténeti megközelítések értelme és kihívásai. *Aetas*, 2020/2. 5–16. Az információtörténeti univerzumhoz tartoznak a transzfer technológiai, intézményei, szakmavilága. Például a fordítás, a fordító, a tolmács, az idegenvezetés stb. Idecsatlakozik az összehasonlító etnológia, a szemiotika (például a nyelvi hatások, az etikett stb.) is.

³ CORA Zoltán: Mi a transznacionális történelem? *Aetas*, 2009/2. 136–137.

évtizedekben a globális megközelítés, főként a kulturális transzferkutatás előtérbe került idehaza is. A politikai hatalom hivatalosnak kinevezett intézményeiben folyó nemzetcentrikus történelemfarigcsálás mellett a kutatók figyelme az új, termékenyebb megközelítések felé terelődik. Több olyan műhely jött létre, amely követi a nemzetközi irányzatokat, sőt az utóbbi évtizedben jelentős monográfiák is születtek. Reményeim szerint ezek az alapmunkák inspirálják az újabb történelmi nemzedék egy részét, és folytatják a kidolgozatlan részletkérdések vizsgálatát. E dolgozat áttekinti a hazai kutatási eredményeket, és ezzel igyekszik segíteni a további előrehaladást. A munkálatok során talán eljuthatunk egy olyan új interdiszciplináris szintézishez, amely végre túllép a politika által motivált korlátolt nézőpontokon.

A 20. század végétől a globalizáció szembeötlő és rémisztő felgyorsulása, idehaza elsősorban az amerikai és a nyugat-európai (mindenekelőtt német), másodsorban a japán és a dél-koreai tőke nagy fokú térhódítása a közgazdaságtudományt, a szociológiát, a kulturális antropológiát, az információtudományt egyre intenzívebben e folyamatok felé fordította. Volt, aki a nemzetállamok alkonyát vizionálta.⁴ Mások, igen sokan, a legújabb időszak sajátzerűségét hangsúlyozták, vagyis a multinacionális cégek erősödő szerepét, a hálózatosodás gyorsulását különösen az informatikai rendszer kiépülését, és mindezt egy megállíthatatlan folyamatnak tekintették.

Ezzel szemben volt, aki a fogalom relatív érvényességét állította, mondván egyrészt, hogy a tőke világméretű expanziója vagy ötszáz éves folyamat, másrészt a lokális és univerzális tendenciák, a szabadkereskedelmi és protekcionista hullámmozgás, egyfajta ciklikusság figyelhető meg a világtörténelemben.⁵ Eszerint a globalizáció egyoldalú hangoztatása félrevezető, és az ide be-

⁴ Ilyen volt például Ulrik Beck nyomán Szalai Erzsébet. SZALAI ERZSÉBET: A nemzeti társadalom alkonya – útban a világtársadalom felé? *Kritika*, 2006/6. 2–5.

⁵ Bencsik Péter historiográfiai áttekintésében arra a megállapításra jut, hogy bár a globalizáció hatására a területiség, a szuverenitás meggyengül, végül is „a globalizáció és a nemzetállamokra alapozódó modern territoriális rendszer között is megszületett a kiegyezés”. BENCSIK PÉTER: Territorializálódás és globalizáció. *Korall*, 2021/85. 23.

söpört jelenségek valójában nem mások, mint a transznacionális monopolkapitalizmus egy szakaszának tünetei.⁶

Volt, aki a globalizáció tényét elismerte, de ezzel szembeállította a *globalizmus* fogalmát. A globalizmus olyan normatíva, ami egy eszményi világtársadalom képét kívánja elének vetíteni. Ebben az értelemben a neoliberális keretek között a globalizmus a kedvező feltételekre szabadon vadászó tőke, az elszabadult piac ideológiája.⁷ S valóban, a hatás–ellenhatás törvénye szerint legújabbban, a 20. század utolsó és a 21. század első évtizedéhez képest a magára találó Oroszország, de főként Kína a világgazdaság exportőrének szerepébe lépett, és vele szemben egyre erőteljesebben Európa és Észak-Amerika elzárkózását tapasztalhatjuk. Egyfelől felerősödtek a nacionalista, etnicista tendenciák, az agresszív konzervativizmus, másfelől kialakultak a nemzetközi antiglobalista mozgalmak.

A globalizációhívók rámutatnak, hogy a globalizáció a gazdasági szektoron kívül kihat a társadalom, az életmód, a mentalitás és a piacivá váló kultúra világára is. Egy hívő, Mario Vargas Llosa az ellenséges-elzárkózó antiglobalizációs tendenciák érvkészetét így foglalja össze: „a nemzeti határok eltűnése és a piacok által összekapcsolt világ kialakulása halálos csapást mér a regionális és a nemzeti kultúrákra, és elsorvasztja azokat a hagyományokat, szokásokat, mítoszokat és erkölcsöket, amelyek meghatározzák egy adott ország vagy régió azonosságtudatát. Mivel a világ nagy része képtelen feltartóztatni a fejlett országokból – de leginkább az Egyesült Államokból – érkező és a multinacionális vállalatok elkerülhetetlen kísérőjelenségének tartott kulturális termékek áradatát, ezért az észak-amerikai kultúra végül legyőzi és egységesíti a világot, és felszámolja a gazdag kulturális sokszínűségét. Emiatt a többi nép – legyen kicsi vagy nagy, gyenge vagy erős – el fogja veszíteni azonosságtudatát és nemzeti lelkületét, és 21. századi gyarmat lesz, az új imperializmus kulturális normáin nevelkedett zombi, pusztán önmaga

⁶ Immanuel WALLERSTEIN: Globalizáció vagy az átmenet korszaka? *Eszmélet*, 1999/43. 17–36.

⁷ Rüdiger SAFRANSKI: *Mennyi globalizációt bír el az ember?* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004.

karikatúrája. Az USA pedig nemcsak tőkéje, katonai ereje és tudományos fölénye segítségével fog a világon uralkodni, de saját nyelvét, gondolkodását, hitvilágát, szórakozási formáit és álmait is ránk erőlteti.”⁸

Vargas Llosa ezzel szemben a *modernizáció* fogalmát hangoztatja, mint a társadalom és kultúra természetesnek vett változásának mozgatórugóját. Rámutat továbbá a kollektív azonosságtudat, a kulturális identitás káros vonatkozásaira, mondván, hogy az béklyóba kötheti a személyes szabadságot, bezárja az egyént a szokások, kötöttségek falai közé. A modernizáció fogalmával azonban elfedjük a *kényszeresség* jelenségét, és ez téves vágányra viszi a vizsgálódás irányát.

A közép-kelet-európai régióban a globalizáció mint gazdasági behatolás és átalakítás, valamint életmód-, mentalitásbeli és kulturális revolúció mindennapos evidencia volt a nyolcvanas évek végétől, és ennek következtében a közgazdászok és más társadalomtudósok figyelmét is korán felkeltette. A rendszerváltásokkal e nagy léptékű átalakulásnak egyedi sajátossága is volt, nevezetesen a szovjet minta és modell megszűnése. Ilyen horderejű gyors váltás ritka pillanat a történelemben, ami egy sor kérdést vet fel. A problémahalmazzal való szembenézés nem váratott sokáig magára nálunk sem. Az egyik ilyen Magyarországra vonatkozó és átfogó kollektív kutatás a bostoni és a bécsi intézetek kezdeményezésére a kilencvenes években folyt Kovács János Mátyás vezetésével.⁹ A munkában ugyan történészek nem vettek részt, de egyes tanulmányoknak történeti vonatkozásai is voltak. Mindjárt az első, Szilágyi Ákosé,¹⁰ amely a szovjet hatást és annak megszűnését vizsgálta, és több tanulsággal járt a későbbi történeti elemzések számára. Mint a cím is jelezte, Szilágyi a Szovjetunió több évtizedes hatását egyfajta globalizációnak tekintette, bár mint látni fogjuk, ez vitatható. Persze hangsúlyozta ennek másságát a rendszerváltás során és az azt követően be-

⁸ Mario VARGAS LLOSA: *Globalizáció: a kultúra szabadsága*. 2000, 2001/4. 24.

⁹ KOVÁCS János Mátyás (szerk.): *A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon*. 2000 Könyvek–Sík Kiadó, Budapest, 2002.

¹⁰ SZILÁGYI Ákos: *Két globalizáció Magyarországon*. *Nyomok a romokban*. In: KOVÁCS János Mátyás (szerk.): I. m. 28–65.

következett hatásokhoz képest. A „szovjet globalizációnak” két szakaszát különbözteti meg. Az első a sztálini, ideokratikus, a második a posztsztálini; fogyasztói. A második az utópisztikus ipari világcivilizáció megteremtésének kudarcával végződött. Érdekes Szilágyi Ákos elemzése a nyelv terjesztéséről. Miért volt kudarc az orosz nyelv adminisztratív terjesztése? Azért – írja –, mert nem lett a piaci tömegkultúra, sem a tömeges érintkezés nyelve, a szovjet embert maga Moszkva zárta el a világtól, sőt a szatellit országoktól. Továbbá nem tudott a tudományos-technikai forradalom, majd a pénzforradalom nyelvivé válni. Jelezte azt is, hogy az angolszász nyelv a réseken beszivárgott az európai szovjetcsatlós országokba, különösen Magyarországra.

Kovács János Mátyás összefoglaló írásában¹¹ vitatkozik a globalizáció amerikai kulturális megszálló, gyarmatosító, a helyi kultúrát leigázó szerepével. Egyrészt az amerikai magaskultúra értékes termékeit, másrészt a szubglobális hatásokat említi. Külön kiemeli a globális és lokális keveredését, az emberekben meglévő szelekció képességét. A Cultural Studies egyik gyakori terminusát használja, a *hibridizációt*. A kilencvenes évek kultúrájára leginkább ez jellemző. Végső soron így értékeli a hazai közgazdasági gondolkodást is. Véleménye szerint a neoliberalizmus mint koreszme nem uralja kizárólagos jelleggel a hazai szerzők gondolkodását, hanem adaptálják és módosítják, sőt egyesek továbbfejlesztik a mainstream felfogást.¹²

A globalizációról szóló irodalom és a Kovács János Mátyás által vezetett kutatás hatott a 2010-es évektől folyó magyar történeti transzferkutatás nézőpontjaira. Egyrészt a globalizáció időbeli kereteire, a hatás és ellenhatás, a nyitottság–zártság kérdéseire. Másrészt 1945 után az államszocialista, vagyis a szovjetrendszer és a tőkés világgazdaság ütközésének és másságának kérdéseire. A globalizációt úgy is fel lehet fogni, ahogy Vargás Llosa értel-

¹¹ Kovács János Mátyás: Versengő ajánlatok – passzív rezisztencia. In: Uó (szerk.): I. m. 433–506.

¹² Kovács János Mátyás: Vissza a fősodorba? A magyar közgazdasági gondolkodás nyugatosodásáról. In: Uó (szerk.): I. m. 217–260. Más tanulmányok is tartalmaznak történeti vonatkozásokat, például: RESZKETŐ Petra–VÁRADI Balázs: Elöl-hátul doktor. A tudományos címek mai rendszerének kialakulása. Uo. 311–344.

mezte, vagyis a tőkés világgazdaság, elsősorban Nyugat-Európa és Észak-Amerika befolyását, és az ezzel szembeni ellenhatást Magyarországon, pontosabban a már említett hibridizáció meglétét. Külön, de ezzel összefüggő kérdés az államszocialista világ belső kapcsolati hálója.

Természetesen mindenekelőtt az irodalmi, művészeti, tudományos kutatás területén voltak hasznosítható tapasztalatok már a rendszerváltás előtti történetírásban, de ezek általános áttekintésére most nem vállalkozhatok. Ezek elsősorban az összehasonlító történetírás területéhez tartoznak, például azt feszegetik, hogyan látják magukat, másokat, nemzetüket, Európát, Ázsiát, Amerikát stb. írók, politikusok, tudósok vagy hétköznapi emberek.

Az 1945 előtti korszakok

Ami az 1945 előtti korszakokat illeti, első áttekintésként a Politikatörténeti Intézet *Nyitott/zárt Magyarország* projektje keretében megjelent könyvet kell említeni.¹³ A tanulmánykötet ismertetése helyett néhány tanulságot emelnék ki. A 19. és a 20. században a technikai civilizáció fejlődése, a modernizáció váltotta ki a gyökeres változást a tér- és időfelfogásban. Növekedett és sokasodott a termékválaszték, ugrásszerűen emelkedett a migráció, folytatódott az urbanizáció. Sipos Balázs – a projekt egyik vezető kutatója – egy korábbi tanulmányában jól érzékelteti, hogy a közlekedés gyorsulása, a távközlés kiépülése következtében megjelentek a globális (például idegenforgalmi-vendéglátó, tudósító, telefonos, rádiós) vállalkozások. A távközlési forradalom mellett kitér Európa amerikanizálódására elsősorban a filmiparnak köszönhetően. Átveszi a „kezdeti globalizáció” kifejezését, de hozzáteszi, hogy ebben az időben a modernitás elterjedésével a tudat globalizációja is megindult. Olyan új gon-

¹³ FEITL István (szerk.): *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2013.

dolati elemek jelentek meg, mint a nemzetek megszűnése, a krízisexport vagy a kölcsönös függés teóriája.¹⁴

A kötetre térve kiemelném Z. Karvalics László írását, amely járatlan utakon kalandozott és az információs átalakulás előtörténetét vizsgálta meg idehaza.¹⁵ Számba vette a transzferstruktúra elemeit. Ezek: 1: az információ- és tudástermelés, illetve -elosztás intézményesítése; 2. a kommunikáció globális hálózati architektúrájának építőkövei; 3. az információtechnológiai innováció hullámai; 4. a jelentések egységese. A 20. század első felében két új „megatrendet” említ, mégpedig a vizuális információkezelés forradalmát és a hang kultúrájának új korszakát. Úgy ítéli meg, hogy az első világháború előtt Magyarország lépést tudott tartani a világtrenddel. A két világháború között a „megatrendek” felől Magyarország megtartotta előkelő helyét a világ élvonalában. Azonban két másik fogalmat is bevon vizsgálódásába, az egyik a *stock*, vagyis az információs javak, a fejekben lévő ismeretek és a tárgyiasított információvagyon együttese. A másik pedig a *flow*, az áramló információ, ami az egyéneket, csoportokat összeköti. Itt már egészen más a kép. A telefonhálózatban az ország periferiára került, a klebelsbergi oktatáspolitiká ellenére az írástudatlanság magas maradt, az idegennyelv-tudás Budapest-központúságát nem sikerült oldani, a technológiai és tudományos szigetek leépültek. Mégis a legnagyobb probléma a társadalmi csoportok zártsága, a fenn és a lenn, a város és a vidék elkülönülése volt, vagyis a demokráciadeficit információdeficitte transzformálódott. Felvetődik ezek után a kérdés, hogy ez a lemaradás, széttöredezetttség a második világháborút követően hogyan alakult? Erre a felelet egyelőre jórészt hiányzik.

A *Nyitott/zárt Magyarország* könyv további tanulmányainak summázata a következő: a „nagy béke” korában az angol szabadkereskedelem révén a fejlődés a korábbiakhoz képest

¹⁴ SIPOS Balázs: A világ megismerése. A felkészülés időszaka. In: FÖLDES György–INOTAI András (szerk.): *A globalizáció kihívása és Magyarország*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. 353–373.

¹⁵ Z. KARVALICS László: Desztillált évtizedek. Az információs kultúra mintázatai a világban és Magyarországon (1910–1945). In: FEITL István (szerk.): I. m. 133–150.

számottevően felgyorsult, de az európai kontinensen jelen volt a protekcionizmus, és már az évszázadforduló idején jelentkezett az ellenhatás, vagyis az agresszív nacionalizmus, a rasszizmus. Az első világháború alatt a nyitási tendenciák megszakadtak, a háború után megrekedtek. A két világháború közötti közel húsz esztendő magyar honban a hivatalosság részéről neoneacionalizmust, a kereszténység továbbvirágzását, majd olasz és német orientációt hozott. A nem hivatalos szellemi életben szinte mindvégig viták zajlottak az egyetemesség és a nemzeti karakter mibenlétéről. Leginkább a városi tömegkultúrában folytatódott a világ mediális tágasságának tapasztalata a tájékoztatási eszközök gazdagodásával (film, rádió, lektűr stb.). A kulturális nyitottságon belül a városi, főként a középosztály esetében az amerikanizáció dívott.¹⁶ A második világháború idején a minták azonban mindinkább Németországból érkeztek és ütköztek a magyar tradíciókkal.

2022-ben jelent meg egy terjedelmes könyv *Magyarország globális története 1869–2022* címmel,¹⁷ amely nyugati minták adaptációjának tekintette önmagát. A 82 szerzős munka kifejezetten Magyarország beágyazottsága nézőpontjából esettanulmányokon keresztül mutatja be az ország történetét. A szerkesztők megkülönböztetik a kötetet az egyetemes történetírástól, mint ami a bolygó egészére mint világrendszerre fókuszál. De megkülönböztetik magukat a globalizációtörténettől is, mert a folyamatok összetett és pontos részleteit veszik górcső alá. A művet transznacionális történetírásnak nevezik, más szóval olyan munkának, amely a határokon átívelő folyamatokra összpontosít, szemben a nemzetcentrikus megközelítésekkel. Azonos kérdéseket tesz fel, mint az utóbbi, csak nézőpontja más.

Mármost a részletekre térve különösebb magyarázat nélkül választja a globalizáció első nagynak nevezett hullámának kiindulópontjául az 1870-es éveket. A szakaszhatárok elmosódnak,

¹⁶ Amerika a harmincas években vette át a divatban és nőideálban a vezető szerepet Párizstól: SZATMÁRI Judit Anna: Honnan érkezett a divat a két világháború között? In: FEITL István (szerk.): I. m. 262–280.

¹⁷ LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint (szerk.): *Magyarország globális története 1869–2022*. Corvina Kiadó, Budapest, 2022.

mintegy kaleidoszkópszerűen mutatják be a történéseket. Bár a mű nem emel ki hangsúlyokat, nem kísérel meg átfogó képet rajzolni tárgyról, így is revelatív összeállítás a transznacionális és globális események sokszínűségéről. A bevezetőben a szerkesztők le is szögezik, hogy nem vállalkoznak Magyarország átfogó történetének megírására.

Ami az 1945 előtti időszakról szóló szövegeket illeti, az egyik szembeötlő változás a korszakban a terjedés gyorsulása. Ezt a technológia fejlődése, az ezzel szoros kapcsolatban álló kereskedelem (például az első világháborúig a magyar tengerhajózás¹⁸) expanziója, valamint – főként a városokban – a fogyasztás bővülése magyarázza. Például az élelmiszeriparban a konzervek, a hűtött áruk technológiájának megjelenése, a sokoldalú reklám, a csomagolástechnika megváltozása, a gyarmatáru, a luxusipar terjedése és az új üzlettipusok, hálózatok, nagyáruházak megtelepedése. Egyben a minőségi verseny kísérte ezt a folyamatot.¹⁹ Ugyanakkor kevés magyar vállalat járta végig a transznacionális társasággá növekedés rögzös útját, amihez jelentős tőkére, nemzetközi kapcsolatokra és tudástranszferre lett volna szükség.

Meglepő, hogy a könyv csak említést tesz a migrációs folyamatokról,²⁰ pedig az Osztrák–Magyar Monarchia, avagy Közép-Kelet-Európa multietnikai jellegét alig lehet alábecsülni, különösen az első világháborúig tartó korszakban. Ödön von Horváthot idézi egy levelében Eric Hobsbawm: „Ha azt kérdezi, melyik ország a szülőföldem, Belgrádban, Budapesten, Pozsonyban, Bécsben és Münchenben nőttem fel, van egy magyar útlevellem, de nincs hazám. A régi Osztrák–Magyar Monarchia tipikus kevéreke vagyok: magyar, horvát, német és cseh egyszerre; a földem

¹⁸ PELLEŠ Márton: 1882. Létrejött az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt. A magyar kereskedelmi tengerhajózás aranykora. In: LACZÓ FERENC–VARGA BÁLINT (szerk.): I. m. 40–43.

¹⁹ Török Róbert írja le ezt a folyamatot a Meinl-üzletek megjelenése és terjedése apropóján. TÖRÖK RÓBERT: 1900. Az első Julius Meinl-üzlet Budapesten. A globális fogyasztási javak és gyarmatáruk mindennapossá válása. In: Uo. 68–71.

²⁰ Az első világháború alatti és utáni tömeges menekülthullámok természetesen szerepelnek a kötetben Révész Tamás írásában.

Magyarország, az anyanyelvem német.”²¹ Európában például a munkásmozgalom terjedésében látjuk a migráció jelentőségét. Az első és a második Internacionálé mindenekelőtt német hatást mutat idehaza.²² Ennek hátterében az urbanizáció folyamata mutatkozik meg, amely Magyarországon egyközpontúan zajlott, jelesül Budapestre koncentráldott. Budapest munkássága, kispolgársága vegyes eredetű volt (magyar, német, lengyel, cseh és szlovák, zsidó), multikulturális összetételű, hogy aztán néhány évtized alatt elmagyarosodjon. Ezt a különös folyamatot be kellett volna mutatni, annál inkább, mert a Budapest-történeti kutatások felhívhatták a kérdés jelentőségére a figyelmet.

Tegyünk egy pillanatnyi kitérőt ezekre a kutatásokra. Egy Budapest történetével foglalkozó tanulmánykötet²³ érzékletesen láttatja, hogyan növekszik világvárossá a főváros a dualizmus idején mind gazdaságában, mind lakosait tekintve, mind kultúrájában, például építészetében. A világvárosi minőség egyaránt vonzza a tömegkultúrában és magas kultúrában a nemzetközi trendeket, egyben megmutatja azt is, hogy miként változtatja meg, teszi otthonossá, gyúrja magyarrá a külföldi hatásokat, avagy hogyan adaptálja azokat lényegi változtatás nélkül. Már 1974-ben Vörös Károly kutatásai a mélybe nyúlóan jelezték ennek a nagyvárosi olvasztótégelynek a különösségét.²⁴ Látjuk a tömegkulturális folyamatokban az életvitel és a kulturális tömegcikk szerepét abban, hogy a magyar paraszti, a német munkás-kispolgár bécsi és a zsidó kispolgári kultúra közeledik

²¹ ERIC HOBSBAWM: Nincs császár, nincs ruha: Közép-Európa ma. Válasz Hanák Péternek. *Magyar Lettre Internationale*, 1992. nyár, 75. – Hobsbawm arra futtatja ki gondolatmenetét, hogy a 19–20. századfordulón a Közép-Kelet-Európa-identitás illúzió, mint ahogy Budapest multietnikai képe és világvárosiassága is merőben más, mint egy évszázaddal korábban. Erre figyelmeztet a Barta Györgyi, Keresztély Krisztina és Sipos András szerkesztette könyv. (Lásd 23. l.)

²² Erről ír: CSUNDERLIK Péter: 1890. Megalapítják a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot. In: LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint (szerk.): I. m. 49–53.

²³ BARTA Györgyi–KERESZTÉLY Krisztina–SIPÓS András (szerk.): *A „világváros” Budapest két századfordulón.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2010.

²⁴ VÖRÖS KÁROLY: A művelődés és a kulturális élet alakulása Budapesten (1873–1945). In: *Tanulmányok Budapest múltjából XX.* Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest, 1974. 97–106.

egymáshoz. Az első világháború után a felvándorlás csökkenése következtében az idegen, valamint a magyar paraszti mentalitás egyre inkább visszaszorul. A rádió és a film behatolásával dominánssá válik a kispolgári igényekre és eszményekre rezonáló kultúra. Vörös Károly felhívja a figyelmet a leszivárgás folyamataira is, így az iskolai, politikai és más hatások következtében ott voltak a nacionalista, sovén tartalmak, a paraszttromantika. Arra a konklúzióra jut, hogy az egység és sokféleség a tömegkultúra, vagy ahogy ő nevezi, a „spontán kultúra” autonómiájának egyik legerősebb biztosítója. Összetettsége folytán relativ ellenállást tanúsít a befolyásoknak.

A *Magyarország globális történetében* ennek csak néhány fontos elemét látjuk, például Balázs Eszter Nyugatról írt esszéjében.²⁵ Az első világháború már önmagában változást hozott a transznacionális kapcsolatok történetében a kereskedelmi hálózatok szétszakadásával, az óriási menekült- és hadifogolyáradattal stb. Kérdés, hogy mely változások bizonyultak tartósnak. Megállították, fékeztek, avagy elősegítették-e a tőke, a termékek és az eszmék mozgását? Erre összefoglalóan nem kapunk választ a kötetben, de fontos részkérdések megvilágítást nyernek. Ilyen például a nemzeti önrendelkezés elvének érvényre jutása Európában, illetve az orosz forradalom eszméinek kisugárzása, a kommunista mozgalom létrejötte idehaza és Európában, továbbá a jobboldali szélsőséges eszmék térhódítása. Magyarország esetében is látjuk ezek erős jelenlétét, bár hiányzik a trianoni menekültáradat utóhatása. Nálunk a keresztény neonacionalizmus és irredentizmus vált az uralkodó politikai eszménnyé, ami az oktatásban és a tömegkommunikációban is erősen érződött. Ami a világgazdasági folyamatokat illeti, Pogány Ágnes esszéje leszögezi, hogy a háború után nem épültek újjá a korábbi hálózatok, dezintegráció és visszaesés jellemezte az or-

²⁵ Sipos Balázs vezeti be Edward Shils nyomán az elit és populáris kultúra közé az úgynevezett középszerű kultúra fogalmát, amely a kifinomult vagy elit kultúrával szemben rosszabb minőségű és rövidebb élettartamú. Ez tovább árnyalhatja a későbbi elemzések tartalmát. SÍPOS Balázs: *„Amerika ezeremeletes mennyország”. Amerika és az amerikanizmus a Horthy-kori nyilvánosságban.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2023. 94–102.

szágok közötti gazdaságot.²⁶ Magyarország is az elszigeteltséggel küszködött, majd a világválság után az olasz és a német kapcsolatot jelentett valamelyes enyhülést.

Az első világháború okozta változásokat már a *Nyitott/zárt Magyarország* kötetben Bihari Péter is elemezte. A szellemi előhatás fő elemeit a szociáldarwinizmusban, a kirekesztő nacionalizmusban, a militarizmusban ragadja meg, hozzátéve: „mindez együtt már fél világháború”.²⁷ Ahogy írja, a bűnbakképző antiszemitizmus erősödése és terjedése a háború éveire esik, hulláma az 1916–1920 közötti években csap először magasra, nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában és Németországban is. Az átorientálódást, az elzárkózást mutatja a hungarizmus, az eugenetika, a turanizmus megélnkülése, továbbá az ellenséges nemzetekkel, például a szerbekkel szembeni gyűlölködés. A tanulmány összefoglaló megállapítása szerint „a háborús években a magyar nacionalizmus radikálisabb, faji-etnikai irányba fordult, amit meg is őrzött a későbbi évtizedekben”.²⁸ Hozzátehetjük, hogy a háború után a zsidó- és kommunistaellenes nézetek és indulatok a Horthy-időkben összekapcsolódtak.

A művészeti életben folytatódott a provinciális és európai orientáció kettőssége, sőt az irodalomban egyenesen a harca. A világirodalmi gondolkodást nem tudta kiszorítani a magyarkodó kurzusideológia által befolyásolt irodalom – ahogy Pálffy Eszter ezt vázolja²⁹ –, Babits Mihály és Szerb Antal világirodalmi látószögű kánonképző befolyása vált meghatározóvá. Mindketten az egyre inkább széttartó Európa szellemi egysége mellett foglaltak állást.

Itt ismét rövid kitérőt kell tenni a budapesti kutatások felé. Az első világháború után Budapest világvárosi rangja, a Balkán

²⁶ POGÁNY Ágnes: 1925. Megnyílt a Budapesti Nemzetközi Vásár. A független Magyarország külkereskedelme. In: LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint (szerk.): I. m. 176–180.

²⁷ BIHARI Péter: Ellenségeképek és sztereotípiák. Az ellenfelekről és a szövetségesekről alkotott kép az első világháború alatt. In: FEITL István (szerk.): I. m. 27.

²⁸ Uo. 38.

²⁹ PÁLFY Eszter: 1941. Megjelenik Szerb Antal *A világirodalom története* című könyve. A globális irodalmi kánon kérdései a modern kori Magyarországon. In: LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint (szerk.): I. m. 226–230.

és a Nyugat közötti közvetítő szerepe megszűnt, mindössze a bővülő idegenforgalomból igyekezett profitálni. Sipos András egy tanulmányában³⁰ a fürdővárosi, a nemzetközi vásárvárosi és a fesztiválvárosi törekvéseket mutatja be. Az augusztus 20-ához kötött egyhetes Szent István-fesztivál azért ért el sikereket, mert közel állt a hatalom eszményeihez, s Budapestet néhány napra „nemzeti metropolisszá” változtatta.

Bár a kurzus mindent megtett, hogy magát fényezve „neobarrokk” külsőt és életérzést adjon az idegen hatásokkal szemben – mindenekelőtt a városokban –, az amerikai kultúra is jelen volt. Ezt érzékelteti Sipos Balázs esszéje, amely a jazz terjedését mutatja be, mégpedig a cigány műzene – olykor adminisztratív támogatást élvező – ellenállása dacára.³¹ Legújabban monografikus munkájában teljesíti ki az amerikai hatás jelentőségét.³² A gondolat itt is a *Nyitott/zárt Magyarország* kötetre, illetve a Politikatörténeti Intézet projektjében végzett munkára megy vissza. Úgy véli, hogy a két világháború közötti időszak, a globalizáció alkorszaka szorosan összefügg az amerikanizációval. A „nagy háború” után erősödött fel az érzet Amerika modernségéről, és ezt leginkább a film, valamint más tömegkulturális és egyéb termékek közvetítették. Ezen belül elemzi a modern nő-típusokat, úgymint a flappert, a vampot, a garconne-t. (Persze szavá teszi a német és a francia antiamerikanizmust is.) Alapos forrásismerettel írja le az Amerikáról szóló kritikus és utópisztikus véleményeket, a filmhíradók, egyes sajtótermékek, a magyar hangosfilmek Amerika-képét. Sipos Balázs azt a kérdést teszi fel, hogy az olvasó, mozilátogató nők kulturális készletébe be-

³⁰ SIPOS András: „Megmaradt országunk csodás kincse...”. Törekvések Budapest nemzetközi szerepkörének kiépítésére Trianon előtt és után. *Limes*, 2004/3. 65–79.

³¹ SIPOS Balázs: 1928. A Húzd rá, Jonny! jazzopera budapesti bemutatója. Kulturális amerikanizáció és amerikaellenesség a Horthy-korszakban. In: LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint (szerk.): I. m. 185–188. Bár ezt a kérdést már elemezte a zenei történet is. ZEPERNOVSZKY Kornél: „Ki fog győzni – a jazz vagy a cigány – nehéz megjósolni”. *Replika*, 2017/101–102. 67–88. Ennek budapesti millenniumi előzményeiről és az orfeumról mint városi térről: FEDERMAYER Éva: Millenniumi Budapest és a ragtime. A faj, a nem és az osztály (rendiség) mintázatai a korai magyar jazzkorszakban. *Replika*, 2017/101–102. 41–66.

³² SIPOS Balázs: „Amerika ezeremeletes mennyország”. I. m.

kerültek-e ezek a minták. A magyar közegben szerinte érdemes egy skálában gondolkodni, ahol az egyik végpont a tradicionális nő, a másik a modern nő, de terjedt a hibridnek nevezett típus, amelyre az önállóság jellemző, vagyis „a konzervatív normákat követő emancipáció vagy konzervatív feminizmus, amely össze-párosította a »nemzetit« és az emancipációt”.³³ Az okok nagyon is európaiak és magyarok voltak. A háborús férfihiány és elszegényedés miatti önállósodási kényszer következtében lett ez a sikeres életstratégia célja és jelképe. Az előzményektől nem mentes és nemzeti színezetet öltő minta ennek következtében terjedt, mintegy középre került.³⁴

A 19. század végétől „élmény lett a mediatizált táj” – írja összefoglalójában Sipos Balázs. Az emberek Amerikát olykor jobban ismerték, mint saját tágabb környezetüket. Sokak számára Amerika a demokrácia és a haladás mércéje, sőt az életmódban, -stílusban is minta volt, különösen a nők esetében. Ugyanakkor az amerikaellenességgel („én kontra ők”, a homogenizációtól való félelemmel) szemben megjelent az idegen kultúra adaptálódásának jelensége. A gazdasági világválság utáni, illetve a második világháborús évek megerősítették a német hatást, ami más színekben tüntette fel az USA-t. Sipos beható sajtó- és filmelemzése mutatja az Amerikáról gondolkodás sztereotípiái mellett a sokrétűséget a különböző kulturális regiszterekben. Végül is a Horthy-korszakban Amerika mind többeknek lett „ismerős”, ebben az értelemben beszél nagyhatású és komplex társadalmi, politikai és kulturális jelenségről. Egyetlen szempontot hagy figyelmen kívül, és pedig a divatot mint önálló szociálpszichológiai entitással bíró jelenség szerepét az amerikanizációban.

Más tanulmányok is foglalkoznak a korszak transznacionális vonásaival. Például az amerikai hatás terjedését vizsgálta a taylorizmus első magyar követőinek történetét elemző Nagy

³³ Uo. 293.

³⁴ A szerző részletesen kitér a külpolitikai gondolkodás Amerika-képére is a második világháború időszakát leszámítva, amely a maga propagandisztikus, cenzúrártól védett nyilvánosságával nemcsak a politikai Amerika-ellenességet erősítette fel, de a szélsőjobboldal jazzellenességét is.

Péter.³⁵ Ez a jelenség azért tűnik fontosnak, mert nemzetközi szervezetet generált, és még Szovjet-Oroszországban, majd a Szovjetunióban is jelen volt. A tanulmány felhívja a figyelmet az új tudományos eredmények terjedési sebességének történeti kérdéseire.

A labdarúgás terjedésének történetét villantja fel Baráth Katalin. A futballban pontosan kivehető a globalizálódás jelensége olyannyira, hogy szakaszolására is vannak kísérletek attól függően, hogy gazdaság- vagy társadalomtörténeti nézőpontból tekintünk-e rá, viszont ez nem jelenti, hogy a nemzeti vagy helyi viszonyok elhalványultak volna. „A globális-lokális szinkronicitás a labdarúgás történetének globalizációs nézőpontból talán a legfontosabb jellegzetessége, és e két pólus folyamatosan módosuló viszonya, azaz *glokalizáció* vizsgálatára a futballtörténet szinte tökéletes lehetőséget nyújt” – hangsúlyozza a szerző.³⁶

Érdekes kérdésre világít rá Baráth Katalin másik tanulmánya.³⁷ Az írás a labdarúgók globális identitásának kialakulását vizsgálja 1911–1939 között. Ez rámutat a sport általános nemzetköziesedésére, illetve egyes sportok, látványosságok korlátozott terjedésére, mint például a krikett, a pankráció, a baseball, az amerikai foci, a rögbi stb. Más tárgyegyüttesek külön elemzést érdemelnének, mint például a gyermekjátékok, amelyek közül egyesek világméretű népszerűségnek örvendenek, például a Barbie, a Lego, a Matchbox, vagy éppen a Rubik-kocka, mások viszont megmaradnak földrészi, táji, nemzeti keretek között.³⁸

³⁵ NAGY Péter: Taylor követői Magyarországon. A tudományos munkaszervezés kezdetei. *Korall*, 2021/85., 72–92.

DOI: <https://doi.org/10.52656/KORALL.2021.03.004>

³⁶ BARÁTH Katalin: Nép, nemzet, futball. Az „angol játék” globalizációjának kezdetei. *Századok*, 2020/6. 1215–1216. Felhívnám a figyelmet arra a különös jelenségre, hogy az emberiség történetében sajátos helyet foglalnak el a sportok, amelyek terjedését évszázadok óta átszötte a transzferítés.

³⁷ BARÁTH Katalin: A magyar futball ütleivel-irodalma és a globális identitás problémája. *Korall*, 2021/85. 47–71.

DOI: <https://doi.org/10.52656/KORALL.2021.03.003>

³⁸ További transzferek esettanulmányaival is találkozhattunk az elmúlt években. A művészeti összehasonlító írásoknak 1945 előtt könyvtárnyi irodalma van. Több szöveg található a *Nyitott/zárt Magyarország* idézett művében is.

Végső soron ezek a jelenségek egy sok évszázados trenddel függenek össze, a már említett *divattal*, aminek sokan keresték a magyarázatát. Meg kell mondani, hogy a divat megkerülhetetlen a történeti transzfer, transznacionalitás szempontjából is. Az egyik divatmagyarázat a leszivárgás elméletében, vagyis a magas társadalmi osztályok, az elit vonzerejében és követésében keresi az okokat. (Az alsóbb rétegek másolják a felsőbbek öltözködését, szokásait, így próbálnak hasonulni, felemelkedni hozzájuk.) Ez azonban nem ad meggyőző magyarázatot sem az elitben történő átalakulásra, sem a horizontális változásokra. Itt lép be a divatipar, vagyis ekkor már nem az elit minták játsszák a főszerepet, hanem a verseny, a vonzerőt gyorsuló tempóban imitáló ipar, amelyhez természetesen hozzátartozik az emelkedő életszínvonal. Az átszivárgási vagy tömegpiaci elmélet tehát árnyaltabb elemzést nyújt. Ez már a modern tömegkommunikáció kora. Az elit minta helyett egyfajta vonatkozási csoport, a befolyásolók, más szóval az „újítók” szerepe a fontosabb, és a reklám, a PR segítségével a közvetítő szerepe értékelődik fel.³⁹ A divat jelentőségét a transzferkutatásban az adja, hogy kiterjed az öltözködéstől a stílusokon, a tudományos módszereken át a világnézetig, sőt a beszédfordulatokig. A szellemi divatok, a kulturális rendezőelvek is tényezői a viseleti szokások terjedésének, mint azt az 1968-as nemzedék esetében láthatjuk. Továbbra is szerepet játszanak a státusszimbólumok, de a megkülönböztettség, a divatellenesség is. A történettudomány olyan rokontudományokhoz kapcsolódhat a divatelemzésekkel, mint a szemiotika, a szociálpszichológia, a kommunikációelmélet stb. Kérdés,

---

(Különösen Vonyó József, Petrás Éva, Paksy Zoltán, Konok Péter, Egry Gábor és Albertini Béla tanulmányai.) Az *Aetas* folyóirat is gazdag anyagot vonultat fel. Például: HÍDVÉGI Mária: A Ganz–Jendrassik dízel motorkocsik Argentínában. *Aetas*, 2014/4. 45–64., FARKAS Zsuzsa: A fénykép fogadtatása Magyarországon. *Aetas*, 2017/4. 155–174.; BÓDY Zsombor: A magyar szociálpolitika nemzetközi beágyazottsága: tudástranzfer és eredményei Magyarországon 1945 előtt. *Aetas*, 2019/4. 5–26.; ROMSICS Gergely: Reform a keresztényszocializmus jegyében: egy neokatolikus kísérlet transznacionális vonatkozásai. *Aetas*, 2019/4. 27–48.

³⁹ Charles W. KING: A „leszivárgás” elméletének cáfolata. In: KLANICZAY Gábor–S. NAGY Katalin: *Divatszociológia*. 2. kötet. Tömegszociológiai Kutatóközpont, Budapest, 1982. Az innovációs folyamat három eleme – a gyártók, a kereskedelmi csatornák, a fogyasztók – egy rendszert alkotnak.

hogy a divat érintkezik-e a politikával, s ha igen, miként. További kérdés a divat jelenléte a „magaskultúrában”, ami tömeghatásában közkinccsé képes tenni különböző irányzatokat egészen a „korszellem” fogalmáig.

Almási Miklós egy korai kiváló tanulmányára kell hivatkoznom,⁴⁰ amely a szellemi divatjelenségekről szól, és első megállapítása az, hogy a divatfenomén másodlagos tárgyiassággal ruházza fel tárgyát, egy intencionalizált burkot képez, amely mintegy rátapad, és vonzóvá teszi azt. A vonatkozási csoport nem perdöntő, miután a szellemi divat esetében a találkozás visszatárgyasítja a művet, az alkotást, a dolgot. Vonzó csak akkor lesz, ha a fogyasztó eleve rá van hangolva, találkozik a preformált elvárással, igénnyel, reménnyel, ízléssel, továbbá a referenciacsoportban beszédtemává válhat az éppen aktuális tárgy. A szellemi divatokban az egyén továbbjuthat a divat diktálta befogadásnál, felszínességnél (előítéleteknél), és egyfajta másodlagos innovációs élmény révén a művet felfedezheti, értékeit magáévá teheti.

Almási a szellemi divat hálózatos rendszerszerűségére is rámutat. Egyfelől adott a referenciacsoport, majd ezt veszi körül a közvetlen követők gyűréje, akik elsőként veszik át a divatot, ők az úgynevezett „főpapok”, akik szerényebb ismeretanyagukkal érdeklődéshullámot gerjesztenek. Őket veszi körül a legnagyobb kör, a „legénység”, a lassabban kialakuló, kevesebb információval rendelkező csoport. Köztük képződhet „a befogadás igazi kérdése: »miért is kell nekem X-ért lelkesednem?«” Ugyanakkor a „legénység” fanatikussá is válhat. (Erről Almási nem értekezik, mert tanulmányában arra törekszik, hogy a szellemi divatokat rehabilitálja.) Megállapítása szerint a divatok nem mindig kizárólagosak, és bennük átkötések vannak, ezek hálót alkotnak, amelyek más-más jelenségeket fognak össze, taszítanak el egymástól. Úgy véli: „A *kultúra egésze* meghatározza a divatnak mint rendszernek a szerkezetét is, az egymásra ható, egymással szemben álló, egymást támogató tendenciák kapcsolatrendjét.”⁴¹ A divatok egyszerre ható keresztkötései révén kínálják a kultú-

⁴⁰ ALMÁSI Miklós: A szellemi divat kultúráközvetítő szerepe. *Valóság*, 1978/12. 1–13.

⁴¹ Uo. 12.

rák terjedésének lehetőségét. Kimondatlanul érzékelteti ezt Sipos Balázs könyve is, amelyben a különféle divatok keresztükötése révén volt hatással az Amerika-kép alakulására a két világháború közötti évtizedekben. Korszellemet azonban nem teremtett, Amerika legfeljebb az egyik vonatkozási pont lehetett, no és az egyik meghatározó divatáramlat.

A divatfolyamat azonban csak békében hat, a háború felborítja ezeket a tendenciákat, különösen a világháború, mint Bihari Péter tanulmányából láttuk. Az ellenszenv ekkor ellenségességgé, gyűlöletté fajul, az indulatok elszabadulnak, és szokatlan gyorsasággal megváltozhat az irányuk. A korábbi transzferek eltűnnek, a széles körű nyitottságot a radikális egyoldalúság, elzárkózás veheti át. Ráadásul ezek a hatások tartósan megmaradhatnak. A második világháború drámaibb képet mutat a menekültekkel és a telepítésekkel, a gyilkos antiszemitizmussal, a posztháborús állapottal.⁴²

A háborús állapottal összefügg, de annál jóval szélesebb kérdés az *erőszak* szerepe a történelemben. A transzferközvetítések alól az erőszak sem kivétel.⁴³ A gyarmatosítás vagy a nyelvi asszimiláció során eszünkbe juthat a kulturális (Galtung) vagy szimbolikus (Bourdieu) erőszak jelenléte például az iskolarendszerben. További kérdés a kollektív erőszak egyes formáinak terjedése például a forradalmi hullámok idején. Jól láthatóak a transzferjelenségek a hadtudományokban, a haditechnika átvételében, ami az erőszak különféle módszereinek alkalmazásában is nyomon követhető.

A transzferek jelenléte, a transznacionális jelenségek szerteágazó kérdései tehát át- és átszövik a társadalom minden szféráját, legyen akár békés, akár háborús állapotban a világ, kiterjedése a glóbusz egészére és egyes részleteire egyaránt vonatkozik. Ebben a szerteágazó hálóban Magyarország egy pont, amelynek

⁴² Legújabban Baráth Katalin egy tanulmánya mutatja be, hogy az első világháború nem fékezte le minden területen a transzferjelenségeket, sőt a kultúra egyes szféráiban inkább gyorsulást tapasztalunk. BARÁTH Katalin: A tömegkultúra globális műfajainak meghonosodása Magyarországon a 20. század elején. (Periodizációs vázlat). *Századok*, 2024/1. 78.

⁴³ Lásd TOMKA Béla: Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú távú trendek. *Aetas*, 2018/3. 170–185.

helyét keresni nem kis feladat. Egyszerre nehézség és könnyebb-ség, hogy az 1945 utáni korszakban sűrűbbé szövídik a hálórendszer, és ez végső soron a kiteljesedő globalizáció.

Az 1945–1990 közötti korszak

Az 1945 utáni néhány év átmeneti nyitottságának problematikáját igyekezett a Politikatörténeti Intézet áttekinteni egy tudományos konferencián, amelynek előadásai ugyancsak a *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientációk 1914–1949* című kötetben láttak napvilágot. Az első éveket semmi esetre sem lehet az állampárti időszak kizárólag szovjet orientációs praxisával azonosítani.⁴⁴ Egyfelől a társadalmat a posztháborús állapot jellemezte, a transzferekhez is kapcsolódó ki- és betelepítésekkel, elhurcolásokkal, másfelől súlyos utazási korlátozásokkal, továbbá a holokauszttal való szembesüléssel. A nemzeti katasztrófa, a kiszolgáltatottságból való kilábalás esélye – akárcsak a többi vesztes országban – jelentős szemléleti változást hozott a két világháború közötti magyar progresszió, de sok konzervatív értelmiségi látásmódjában is. Az egyedüllét állapotát fel kellett törni, a magány szorongató érzését fel kellett dolgozni. A német–olasz orientáció egy szemvillanás alatt semmivé foszlott, de a bezárkózási törekvések sem vezettek sehová. A győztes hatalmak felé fordulás, a szomszédokkal való kibékülés, sőt a baráti hangnem vált meghatározóvá. Az 1945–1948 közötti évek leírhatók a *demokráciatranszfer kísérleteiként*,⁴⁵ s meghatározó áramlat volt az antifasizmus, nemcsak politikai, hanem szellemi, kulturális értelemben is. Ezzel az orientációval megkezdődött a kulturális kapcsolatok nemzetközi újjáépítése, az

⁴⁴ Ezzel szemben Gyarmati György állítja, hogy az 1945–1956 közötti éveket Rákosi regnálásáról külön korszaknak lehet tekinteni. GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. ÁBTL–Rubicon, Budapest, 2011. Ezt követi a kurzustörténészek sokasága is.

⁴⁵ FEITL István: Demokratikus populizmus 1945–1948. In: Uő: *Politikasakk. Rákosi Mátyás és Kádár János játszmái*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022. 73–83.

avantgárd, az egzisztencializmus átmeneti befogadása, a józan realizmus (például Thomas Mann) terjedése, de jelentkezett a ki-rekesztő realizmus is. Felelevenedtek a béke tartósságáról és az orientációról szóló viták, felmerült az Európa-tudat kérdése, de már jelentkezett az agresszív szovjetbarátság is. A keletiség újrafelfedezése ugyanúgy megvolt, mint a közös múlt felelevenítése a Duna menti népek egymásra találásával. Aztán megkezdődött a szovjet birodalmi érdekeknek való alárendelődés, az elfordulás Amerikától és a Nyugattól, végül a szembefordulás, a bezárkózás ekkor már jórészt a szovjet tömb országaitól is.

A hidegháború beköszöntével – igaz, csak néhány esztendeig – az elzárkózás szinte hermetikussá vált: Magyarország kizárólag a kommunista világmozgalom és a Szovjetunió felé mutatott nyitottságot.⁴⁶ A szovjetizálás szinte minden részlete közismert, a szovjet rendszertranszfer – és nem modelltranszfer – folyamatát összefoglalóan Bihari Mihály és Kornai János írták le nagymonográfiájukban.⁴⁷ Csak az újabb szakirodalomból említenék kettőt, amely érdekes részletekkel egészíti ki az átfogó transzferjelenségeket. Az egyik Borvendég Zsuzsanna és Palasik Mária *Vadhajtások* című könyve, amely a másolt szovjet természet-átalakítási terveket tekinti át a maga teljességében.⁴⁸ A másik Baráth Magdolna könyve, amely a közvetítőkről és szerepükről, befolyásukról ad pontos képet az 1950-es években.⁴⁹

Most egy kitérőt kell tenni a transzferjelenségeket befolyásoló tényezők szerepéről. Magyarországon 1953 után kezdődik az új korszak Nagy Imre kormányra kerülésével. Már a rendszervál-

⁴⁶ FEITL István: Zárt ország?! Adalékok a Rákosi-kor társadalom-lélektanához. In: Uó: *Politikasakk*. I. m. 333–340. Vagy például BENCSIK Péter: A szabad mozgás korlátozása az ötvenes években és az 1956-os forradalom előtti utazási reformok. *Betekintő*, 2011/1. Forrás: https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_1_bencsik.pdf (Letöltve: 2024. 05. 28.)

⁴⁷ BIHARI Mihály: *Magyar politika 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005; KORNAI János: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Heti Világgazdaság Kiadói Rt., Budapest, 1993.

⁴⁸ BORVENDÉG Zsuzsanna–PALASIK Mária: *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.

⁴⁹ BARÁTH Magdolna: *A szovjet tényező. Szovjet tanácsadók Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2017.

tás előtt egy sor tanulmány íródott e felfogás alátámasztására. A rendszerváltás után aztán „felfedezték” történéseink Nagy Imre első miniszterelnökségének másfél évét is.⁵⁰ A 2010-es évek közepének beköszöntével a hazai történetírásban Kalmár Melinda az egész államszocialista tömbre kiterjeszti a többlépcsős modernizációs paradigmát, és ezen belül meggyőzően érvel a Hruscsov-korszak új ideológiai és politikai konstellációja mellett, amikor is az archaikus birodalmiság és a modern nagyhatalmiság között egyensúlyozó „galaktikus” központ szembesül az új kihívásokkal. A szerző három példát említ: 1. a nyugat-európai integrációs terveket, 2. a tudományos-technikai forradalom gyorsulását és 3. a kelet-közép-európai régió határhelyzetét.⁵¹

A globális térben ez az átalakulás nem változtat az alapviszonyokon. Az egyik kérdés, hogy az államszocialista vagy szovjetrendszer⁵² és a tőkés világrendszer egyenrangú szereplőként vett-e részt a globalizációban. Miután, ahogy korábban jeleztem, a globalizációt tőkés piaci folyamatként értelmezem, a nem piaci államszocialista világrendszer létezése alárendelt szereplő marad ebben a folyamatban, és inkább antiglobális tényezőként szerepel, semmint alternatív globalizátorként. A tőkés világrendszer alaplogikáját tekintve nem változott, eszközeiben és időben azonban átalakult, részben az államszocializmus hatására. Ez nem zárja ki az államszocialista alrendszer univerzalizáló, még

⁵⁰ A gazdaságtörténetet illetően máig érvényes áttekintést ad: Csaba László: A hadigazdaságtól a piacgazdaságig, 1945–1989. A magyar szocializmus sajátosságai. *Rubicon*, 2001/3. 25–31.

⁵¹ KALMÁR Melinda: *Korporatív, szovjet, hibrid. Egy formáció metamorfózisa*. Osiris Kiadó, Budapest, 2021. 33.

⁵² A szovjetrendszert mint általános minősítést, rendszermegjelölést tudomásom szerint Kalmár Melinda javasolta szemben a kommunizmus vagy a szocializmus kifejezésekkel. (KALMÁR Melinda: *Korporatív, szovjet, hibrid*. I. m. 15.) Nem reagál Tamás Gáspár Miklós terminológiai javaslatára, ami az állampitalizmus kifejezést szorgalmazta. TGM-nek igaza van, ha a munka-tőke viszonyt vesszük alapul, de nemzetközi relációban bizonytalan következtetések adódnak használatakor. A magam részéről a szovjetrendszert sem tartom elfogadhatatlannak, de az államszocializmus terminust ítélem pontosnak szemben a propagandisztikus kommunizmus szóval. (Szalai Erzsébet javaslata a félperiferiális szocializmus volt.)

inkább terjeszkedő, egységesítő hajlamát. Ezt azonban alapvetően tőke és piacellenes, politikai, olykor katonai eszközökkel igyekezett megvalósítani, vagyis a globalizáció ellenében, vagy amellett próbált befolyást szerezni.

Ma már általánosan elfogadott, hogy a két vilárendszer vetélkedésének első, vagyis a kvázi háborús szakasza 1953-mal, Sztálin halálával zárult.⁵³ Ez nem jelenti azt, hogy a kölcsönös fegyveres fenyegetés és fegyverkezés abbamaradt volna. Viszont elkezdődött a Hruscsov nevével jellemezhető utópikus technicista és fogyasztásra összpontosuló utolérési verseny korszaka. Az alternatív modernizáció lett a szovjet ideológia egyik alapfogalma, az államszocialista világban reformot, sőt egyenesen forradalmakat hirdettek (tudományos-technikai forradalom, kulturális forradalom). Ebben a keretben zajlott a két „galaktikus világ” ütközete, közeledése, a nyugati, fejlettebb hatások átszűrődése. Idővel újabb átfogó témák vetődtek fel, mint az életmód, a környezetvédelem, a demográfiai problémák, emberjogi kérdések stb. Az államszocializmus egyre több nyugati eszmét és terméket fogadott be, a fellazulási tendenciákat nehéz is lenne nem tudomásul venni. Ebben a kérdésben idehaza a rendszer-szintű elméletet Kalmár Melinda mellett többen képviselik,⁵⁴ de

⁵³ A témával foglalkozó történészek közül legkövetkezetesebben Békés Csaba képviseli ezt az álláspontot. Lásd BÉKÉS Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika 1944–1991*. Osiris Kiadó, Budapest, 2019. A gazdasági nyitás kapcsán a rendszerváltás előtti irodalomból lásd FACSÁDY Júlia: A befelé fordulás (importhelyettesítő stratégia) magyarországi múltjáról és gyökereiről. *Külgazdaság*, 1986/7. 21–36., Uő: A kifelé forduló gazdaságfejlesztés esélyei a reform első éveiben Magyarországon. *Külgazdaság*, 1987/9. 3–17.; Uő: Távolodás a kifelé forduló gazdaságfejlesztéstől 1973 és 1978 között Magyarországon. *Külgazdaság*, 1988/6. 30–40. A kifelé forduló gazdaságpolitikát – szerinte – fékezte az, hogy 1973 után a tőkés forgalomban igen nagy passzívum alakult ki, a hitelfelvételi kényszer pedig az ország eladósodásával fenyegetett.

⁵⁴ KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014; Uő: *Korporatív, szovjet, hibrid*. I. m. és Uő: Globális versengések metszetei. Szovjet blokk és a hidegháborús kihívások. *Korall*, 2021/85. 93–112. DOI: <https://doi.org/10.52656/KORALL.2021.03.005> A kutatók között van Békés Csaba, aki a hidegháborús időszak konfliktusos jellegétől részben eltérően az európai status quo elfogadását és az ennek megfelelő együttélési politika mindvégig meglévő gyakorlatát hangsúlyozza. A helsinki folyamattal Európa virtuális egyesítésére kínálko-

a világ történetírásában is megfigyelhetőek ezek a tendenciák.⁵⁵ Véleménye szerint: „A kelet-közép-európai szovjetvariáns rendszerek – a kínai, a jugoszláv és más távolabbi követőkkel együtt – végül nemcsak a szovjet »baloldali« korporativizmus variánsai voltak, de hosszú konszolidálódási időn és válsághullámokon keresztül folyamatosan tendáltak olyan változatok felé, amelyeket ma a szakértők hibrid formákként határoznak meg.”⁵⁶ A hibrid formák persze sosem lépték át a demokratikus fordulat határait.⁵⁷ A magyar politikáról összefoglalóan így fogalmaz Kalmár: „Hazafiság-imázsát mindezek figyelembevételével az MSZMP a gazdasági versenyképességre törekvő ország képével töltötte fel. Az újrafogalmazott hazafiúi lojalitás fő tartalma a világméretű gazdasági, tudományos, kulturális és életformaversenyhez való igazodás volt. Az elemzések úgy fogalmaztak: a nemzeti szuverenitás kulcsa a gazdasági potenciál, s ez azon múlik, hogy az ország elő tud-e állítani olyan színvonalú és mennyiségű termékeket, amilyenekre és amennyire szüksége van. Mivel pedig önállóan nem tud, a lakosság egyre bővülő fogyasztásához nélkülözhetetlen a nemzetközi környezet.”⁵⁸

1953 után a közép-kelet-európai országok követő, másoló gyakorlatában markánsan jelentkeztek a másságok, innen indul az eltéréseket magába foglaló modellek fogalomhasználata. Az eltérő modelleken belül meghatározó szerepet játszik a nyugati transzfer és ennek bővülése, kiterjedtsége, amely messze nem

---

zott lehetőség, és a tömbszemlélet mellett a közös Európa-tudat kialakulására kínálkozott esély. Idetartoznak az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport tagjai. E felfogás áll közel Takács Róberthez, hozzám és másokhoz is.

⁵⁵ TOMKA Béla: Alternatív vagy korlátozott globalizáció. A szocialista rendszerek nemzetközi kapcsolatainak új értelmezéséről. *Múltunk*, 2023/1. 220–236. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.1.9>

⁵⁶ KALMÁR Melinda: *Korporatív, szovjet, hibrid*. I. m. 12.

⁵⁷ A kelet-közép-európai országok és a Szovjetunió kapcsolatát sztálini, hrucsovi és brezsnyevi integrációs-kooperációs, vagyis az archaikus-birodalmi felől a konföderációs felé tendáló modellekkel írja le: KALMÁR Melinda: Kelet-közép-európai integrációs keretek, 1945–1990. A magyar külpolitika viszonya az európai integrációhoz. In: HORVÁTH Sándor–KECSKÉS D. Gusztáv–MITROVITS Miklós (szerk.): *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021. 185–209.

⁵⁸ Uo. 204.

azonos az egyes államszocialista országokban. Visszaesésekkel, törésekkel együtt, de előrehalad, irány a egyértelműen a nyugatosodás, az államszocialista országok egymás közötti transzfermozgása visszaszorul, vagy maga is nyugati javakat, tudást, életstílust és mintákat közvetít, egyben a globalizációs folyamatban a szovjet világ alternatívája kiüresedik és visszaszorul. (Például az 1970-es és az 1980-as években a tervezés vonzereje elvész.) Az államszocialista szféra messze nem volt képes alternatív globalizáció kialakítására a világban. Példája ennek Kína, amelynek gazdasága reformok útján rendszertranszfert hajtott végre a 20. század végén és a 21. század elején, és saját talaját elhagyva tagozódott be a globális világgazdaságba, mi több mára annak egyik meghatározó tényezőjévé emelkedett. A nyugati transzferek sokasodása, intenzitásuk növekedése és az államszocialista keretek között a társadalomban mintegy önálló életre kelése egyfajta protoglobalizációt eredményezett, különösen Magyarországon.

A Kelet–Kelet transzfer szegényességét jól példázza Mitrovits Miklós terjedelmes monográfiája az 1945 és 1990 közötti lengyel–magyar politikai, gazdasági, kulturális és sportkapcsolatokról.⁵⁹ A könyv ugyan nem a transzfer vizsgálatát helyezi középpontjába, mégis nagyrészt feltérképezi ezt a jelenséget is. Az 1960-as évek derekától megnyílt a lehetőség a két ország közötti tömeges turizmus előtt. A desztalinizációban előbbre tartó lengyelek⁶⁰ vonzerejét a jazz és a beatzene, az ifjúsági klubok, vagyis a nyugati minták átvétele jelentette a magyar fiatalok számára, ezért tömegesen özönlöttek a lengyel városokba. A kapcsolatok más része állami egyezményeken alapult. Ezekben a cserekapcsolatokban hullámmásodásokkal ugyan, de nem lebecsülendő eredmények születtek (például a szépirodalom fordítása, a Wajda-kultusz), de ezt is átszötte a nyugati hatás. A gazdaságban létrejött az első kétoldalú szocialista részvénytársaság, a Haldex Rt., később

⁵⁹ MITROVITS Miklós: *A szocializmus csapdájában. Politika, gazdaság, kultúra, sport a magyar–lengyel kapcsolatokban (1945–1990)*. BTK Történettudományi Intézet, Budapest, 2023.

⁶⁰ Az aszinkronitásból eredő feszültségekről és a szinkron megteremtődéséről lásd TAKÁCS Róbert: *Desztalinizációs kultúrpolitikák páternosztéren. A türés és tiltás, nyugati transzferek és kísérletezés, valamint a lengyel–magyar viszony feszültségei 1956 után. Múltunk*, 2021/3. 81–124.

sikert aratott az olasz részvétellel gyártott Polski Fiat. Már a hatvanas évek végétől és különösen a hetvenes években megjelent a bevásárlóturizmus, ami a magán-kiskereskedelem egy sajátos formája volt. Ennek következtében Lengyelországban kialakult a kettős valutarendszer. A bevásárlóturizmus révén idővel a valutabevétel meghaladta az állam által felvett hitelek nagyságát, sőt megjelentek a hivatásos kiskereskedők, akik Kelet-Közép-Európát járva jelentősen növelték a dollárbevételeket. A szerző felhívja a figyelmet az informális transznacionális kapcsolatok bővülésére és a kulturális turizmusra is, amely a hivatalos magyar álláspont szerint a nemzetközi neoavantgárd irányzatok népszerűsítését célozta. Meglehetősen későn, a nyolcvanas évek derekán legfelső szinten komplex programot dolgoztak ki a tőkés eladósodás kiváltása érdekében, de megvalósítására nem került sor. Az 1980-as évek elején, a lengyel válság időszakában a magyar fél – akárcsak 1956 után – az elzárkózás felé tett lépéseket (kivétel volt a filmgyártás).⁶¹ Gazdasági kooperációkat még az 1980-as években is alig sikerült eredményesen megvalósítani.

A részletkutatások feladata a kelet-közép-európai országcsoport sajátosságainak, a hibrid variánsoknak a elemzése, ezen belül a magyarországi megoldás egyedi mintázatának feltérképezése. Nézzük, hogyan állnak ezek a kutatások, amelyek egy tekintélyes része az általános elmélet előtt született.

A gazdaságtörténet is foglalkozik a transzferjelenséggel. Néhány példát említenék. Az agrártörténeti kutatások közül Varga Zsuzsanna munkáit kell kiemelni,⁶² amelyek a magyar és a szovjet világ transzferjelenségeinek vizsgálatából vonnak le új következtetéseket, és adnak magyarázatot a magyar mezőgazdaság 1990 előtti sikereire. Nem egyszerűen a magyar esetben mutatja ki egyfelől a szovjet, másfelől a nyugati, közelebből az

⁶¹ A szerző felemlíti Milan Kundera 1983-as esszéjét, amely a közép-európaiság közös eszmecseréjét indította el a térségben. Ez az eszmeiség azonban nem nélkülözte a Kelettel szemben az Európához tartozás gondolatát.

⁶² Zsuzsanna VARGA: *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country*. Lanham–Boulder, New York–London, 2020. A doktori disszertáció: Uó: *Modelltranszferek Keletről és Nyugatról: mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon (1949–1989)*. MTA doktori értekezés, 2014.

amerikai átvételeket, de például egyik tanulmányában arról ír, hogy már 1955-ben volt egy olyan szovjet kapcsolatfelvétel az Amerikai Egyesült Államokkal, amelynek eredményeként nemcsak az USA mezőgazdaságát tanulmányozták szakemberek, de hibridkukorica-vetőmagot és kukoricaszortírozó üzemet is vásároltak.⁶³ Varga Zsuzsanna meggyőzően bizonyítja, hogy a kettős tranzferben a tőkés országokból átvett, iparszerű, zárt termelési rendszerek jelenléte államszocialista körülmények között is meghozta az eredményt. Az előzményeket illetően Varga a kolhozmodellel szakító reformmunkálatokra helyezi a hangsúlyt, ami megvalósította a nyugati tudás- és technológiai átvételt. Szerepet játszott benne az Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Világszervezethez (FAO) való csatlakozás. Varga Zsuzsanna legújabbban használja a hibrid-mezőgazdaság fogalmát is.⁶⁴

A tranzfer vizsgálata későn indult el a gazdaságtörténeti kutatásokban, és összefüggött a külkereskedelem, közelebbről az árukereskedelem, pénzpiacok és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a világgazdasági folyamatok részletes elemzésével. Újabb terítékre kerül a KGST, a Közös Piac és ezek egymásra hatása is. Joggal állapítja meg Pinkasz András, hogy a kelet–nyugati együttműködés az államszocialista időszak egészében meghatározó volt, bár intenzitását a gazdasági ciklusok szabták meg.⁶⁵

Figyelmet érdemel Gerőcs Tamás és Pinkasz András tanulmánya⁶⁶ a KGST-ről. A szerzők mindjárt az írás elején leszögezik: „Mi a továbbiakban az államszocialista kísérletet, illetve annak tervkoordinált változatát, a KGST-integrációt egy olyan átmenetnek gondoljuk, amelyben a tőkés viszonyok viszonylag korán megjelentek, majd az 1970-es évektől kezdve egyre erősebben artikulálódtak.”⁶⁷ A világgazdaságnak kitett félperiferiális Magyarország

⁶³ VARGA Zsuzsanna: Változások és folytonosságok a szocialista országok agrárpolitikájában 1953–1964. *Múltunk*, 2013/3. 44.

⁶⁴ VARGA Zsuzsanna: A magyar mezőgazdaság szocialista és kapitalista elemei az államszocializmus időszakában. *Korunk*, 2022/2. 22.

⁶⁵ PINKASZ András: 1968. Coca-Colát gyártanak Kóbányán. In: LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint (szerk.): I. m. 321.

⁶⁶ GERŐCS Tamás–PINKASZ András: A KGST a világrendszerben. Egy félperiferiális kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. *Eszmélet*, 2017, 113.

⁶⁷ Uo. 16.

a KGST-n belül olyan importhelyettesítő iparosítási, modernizációs stratégiát választott, amely exportvezéreltséghez vezetett, de amit nem lehetett kereskedelmi eszközökkel sikeresen megvalósítani. Az ország a szerzők szerint híd szerepet játszott a Kelet és a Nyugat között.⁶⁸ Az eladósodás szükségszerű volt, aminek következtében a nyolcvanas évekre a tőkés kitettség szinte kezelhetetlenné vált. Az elemzés nem részletezi, de jelzi, hogy a gazdasági-pénzügyi transzfereknek kiemelkedő szerepük volt az államszocialista évtizedekben.⁶⁹ A KGST és benne Magyarország helyzetének alakulása a nemzetközi munkamegosztáshoz kötődött, alapvetően a tőkés világrendszerben zajló folyamatok befolyásolták. A szerzők is azt hangsúlyozzák, hogy a KGST-országok függő helyzetben voltak, nem valamiféle másik világrendszerként léteztek, hanem az egységes globális tőkés világ részeként. Ezért párhuzamokat látnak a térség és Dél-Amerika 1945 utáni gazdaságtörténete között.

Máshol Geröcs Tamás a fordizmus, közelebbről az Amerikai Egyesült Államokból terjedő fordista felhalmozási rezsim nemzetköziesedését, majd globálissá válását jelöli meg a 20. század, de leginkább az 1945 utáni korszak történelme meghatározó tendenciájának.⁷⁰ A fordizmus térnyerésében az államoknak aktív szerepe volt (fegyverkezés, az amerikai katonai-ipari komplexum kiépítése és fenntartása). A szovjet típusú államszocialista modernizáció a fordista felhalmozási rezsim szélsőséges változata volt, amely hamar kifulladt. Ebben a külső

⁶⁸ A magyar hídmodell lényege az volt, hogy feldolgozóipari termékeket importált Magyarország kemény devizáért, amit továbbadott a KGST-országoknak. A devizát főként az olcsó szovjet kőolajtermékek reexportjából szerezte be. A Nyugatról való beszerzéseknek és a hazai reexportnak egyensúlyban kellett lennie. Az olajárrobbanás után ez nem valósult meg, vagyis a cserearány romlott, és ez eladósodáshoz vezetett. Kérdés, hogy a többi KGST-ország nem játszott-e ugyanilyen vagy hasonló híd szerepet a Szovjetunió és a Nyugat között.

⁶⁹ Részletesen nem tér ki az írás a transzferekre, de a hetvenes évektől megemlíti a TIC-et (Tripartit Industrial Cooperation), vagyis azokat a kelet-nyugati megállapodásokat, amelyek célja a fejlődő országok beruházási piacainak megszerzésére irányult.

⁷⁰ GERÖCS Tamás: *Magyarország függő fejlődése. Függőség és felzárkózás globális történelmi perspektívából*. Helyzet Műhely Könyvek, Napvilág Kiadó, Budapest, 2021.

finanszírozás korlátai, cserearányromlás, geopolitikai változások játszottak szerepet. Az 1960-as évek végén és az 1970-es években túltermelési és profitabilitási válság sújtotta a világgazdaságot, de az integráció növekedett, például az 1960-as évek dekolonizációja révén. Itt léptek életbe a pénzügyi tőke segítségével olyan megoldások, mint a termelési folyamatok kiszervezése az olcsó munkaerő érdekében, az összeszerelő üzemek létesítése és a munkafolyamatok országhatárokon túlnyúló értékláncokba való átszervezése, ami jelentősen megváltoztatta a nemzetközi munkamegosztás működését. A posztfordista termelési rendszerek területi transzformációjának következménye az alacsony hozzáadott értéket előállító termelés periferizálódása. Hierarchikus regionális termelési hálózatok jöttek létre (ennek bemutatását korábban számos szerző elvégezte), amit Gerőcs periferikus fordizmusnak nevez. A térségek a központok (elsősorban az USA, Japán, Nyugat-Németország) beszállítói voltak, sőt a munkaerő utánpótlását is biztosították és biztosítják. Mindez az 1970-es évektől a centrum-félperiféria-periféria viszonyokat megváltoztatta. Az Unió centrumországai terjeszkedtek Európa keleti (volt államszocialista országok) és déli területei irányába, ami elvezetett az 1989–1990-es rendszerváltásokig. Az előbbiekkkel a társulási szerződések megkötésével lényegében szabadkereskedelmi kapcsolat alakult ki. Magyarország visszaigazodása a tőkés világgazdaságba a külkereskedelmi szakosodáson és a hitelfelvételeken alapult. 1972-től vált lehetővé például a külföldi vállalatok tulajdonrészesedése, és 1990-ig mintegy kétszáz vegyesvállalat jött létre, mintegy 500 millió dollár beruházással.

A világnak kitett Magyarország igyekezetét a tudományos-technikai forradalomhoz való felzárkózásban már az ötvenes évek elején láthatjuk. Igaza van Somlai Katalinnak, amikor az új technológiai tudások megszerzésében az ország rászorultságát hangsúlyozza.⁷¹ Már 1956 előtt felismerték a tudományos és

⁷¹ SOMLAI Katalin: Újratervezetés több lépcsőben. A Nyugattal való tudományos és gazdasági kapcsolatok bővítésének elvi és intézményi háttere a Kádár-korszakban. KELLER Márkus–TABAJDI Gábor (szerk.): *Újratervezések. Magyarország a jelenkorban*. Évkönyv XXIII. OSZK–1956-os Intézet Alapítvány, Budapest, 2018. 48–88.

műszaki transzferek jelentőségét, a nyugati eredmények átvétele azonban a kádári időkre maradt, ennek volt kitüntetett állomása az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság létrehozása 1961-ben. Szemléletváltást és további intézményesülést az 1968-as reform bevezetése jelentett. Ezt követően emelkedett a nyugati nyitás a hazai gazdaságpolitika szintjére. A hetvenes évek elején ugyan volt egy megtorpanás, de épp szovjet ösztönzésre ez a tendencia nem tudott tartós és érdemi maradni. Ez a megállapítás alátámasztja Geröcs Tamás álláspontját Magyarország kelet–nyugati közvetítő szerepéről. Somlai Katalin tanulmányának külön értéke, hogy kitér a nyugati transzfer rendszerszintű gátjaira, továbbá eredményeire,⁷² méghozzá KGST-méreteken.

A licencvásárlás rövid történetét mutatja be Bódy Zsombor az Ikarus autóbuszgyártásról és -értékesítésről szóló esettanulmányában.⁷³ A gyár nem a legkorszerűbb motorcsalád licencét vásárolta meg a nyugatnémet MAN-cégtől. Az autóbuszokkal nem tudtak betörni a nyugati piacokra, csak a harmadik világbeli és a KGST-országok vásároltak az ott még így is korszerűnek mondott gyártmányokból. A szovjet piac összeomlásával a nagy szériájú gyártókapacitás veszteségessé vált, az Ikarusnak leáldozott. Pinkasz András is megerősíti, hogy „a piacon lévő technológiák sohasem a legfejlettebbek voltak, azokat a vetélytársak már használták, esetleg újabb technológiával lecserélték.”⁷⁴

⁷² Somlai Katalin több korabeli tanulmányra és könyvre visszahivatkozik a bővülő licencvásárlások kérdésében. Például KARDOS Péter: Licencvásárlás vagy hazai fejlesztés? *Külgazdaság*, 1978/7. 9–17. írására. Kiemelném Tardos Márton tanulmányát, amely az 1950-es évektől az 1970-es évekig elemzi a tőkés műszaki átvétel folyamatát a licencvásárlásoktól a vegyesvállalatokig. Tardos például megállapítja: „A kialakult fejlődés mértéke világossá válik, ha megmondjuk, hogy 1960 előtt Magyarországon lényegileg nem került sor licencvásárlásra, 1960 és 1965 között a licencvétel évi 4–5 esetre korlátozódott, míg egyedül 1975-ben 40 licenc megvételére került sor. A licencvételi költségek 1975-ben már elérték a műszaki fejlesztési költségek 7,5 százalékát.” TARDOS Márton: Műszaki ismeretek átvétele a fejlett ipari országoktól. *Külgazdaság*, 1980/3. 3–17.

⁷³ BÓDY Zsombor: 1977. Ikarus 281-est állítanak ki a Maputói Nemzetközi Vásáron. Egy szocialista nagyvállalat a világpiacra. In: LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint (szerk.): I. m. 356–360.

⁷⁴ PINKASZ András: 1982. Magyarország csatlakozik a Nemzetközi Valutaalaphoz. A magyar gazdaság nemzetközi hitele és függősége. Uo. 373.

Aránylag kevés gazdasági kérdést tárgyalnak a már említett *Magyarország globális története 1869–2022* című kötet 1945–1990 közötti időszakra vonatkozó tanulmányai. Mégis a fenti gazdaságtörténeti elemzéseket egészítik ki Annina Gagyiova írásai, amelyek egyfelől az 1956 utáni úgynevezett KGST-piacot, vagyis a lakosság tömeges illegális kereskedelmét, másfelől a turistaforgalom fokozatos bővülésével a nyugati bevásárlásokat (a bevásárlóturizmust) mutatják be. Ezek a közép- vagy köztes-európai államszocialista országok lakosságának tapasztalatát láttatják a Nyugat fogyasztási cikkeinek és életszínvonalának fejlettségéről.⁷⁵ A turizmusról szólva az 1956 utáni időszakot „gyökeres fordulatnak” nevezi Slachta Krisztina is, ami ugyan-csak a fogyasztói társadalom értékrendjét és tárgyi kultúráját közvetítette. Az évi több millió turista kiszolgálása érdekében bővült a kisvállalkozói réteg is.⁷⁶ Előbbre lép László Szabolcs, aki a kiutazók hierarchiájával is foglalkozik, és kimutatja, hogy az elit – a párttagok, funkcionáriusok, diplomaták, kiváltságos tudósok, művészek, sportolók – bár csökkenő mértékű, de előnyt élvezett az egyszerű állampolgárokkal szemben. Egy megjegyzésében arra utal, hogy voltak olyan mediátorok, akiknek az volt a szerepe, hogy „elősegítsék és levezényeljék a vasfüggönyön átnyúló tényleges kapcsolatokat és cseréket. Tevékenységük azonban ennél is komplexebb volt. Miközben ellátták a kulturális diplomáciából eredő feladatokat, ezek az elit közvetítők egyúttal transznacionális hálózatokat építettek”.⁷⁷ Másfelől – a szerző

⁷⁵ Annina GAGYIOVA: 1964. A Merkúr Személygépköcsi Értékesítő Vállalat megalakítása. Uo. 306–310. Uó: 1979. Vízum nélkül lehet utazni Ausztriába. Bevásárlóturizmus a Vasfüggönyön keresztül. Uo. 361–365.

⁷⁶ SLACHTA Krisztina: 1968. IBUSZ-iroda nyílik Frankfurtban. Magyarország a globális turizmus történetében. Uo. 324–327. Egy korábbi tanulmánya: Uó: Két világ határán: a magyar idegenforgalom az 1970-es években. *Múltunk*, 2018/4. 85–112. A Kádár-rendszer korai éveiről lásd REHÁK Géza: Magyarország idegenforgalmi politikája 1956–1965 (Különös tekintettel a szállodafejlesztésre). *Századok*, 2009/1. 201–230. A Magyar Történelmi Társulat 2022-ben konferenciát szervezett *Az utazás mint történeti jelenség* címmel, amelyben Mihalkó Gábor tartott a turizmus globalizációjáról érdekes előadást.

⁷⁷ LÁSZLÓ Szabolcs: A transznacionalitás privilégiuma: hidegháborús utazások típusai az államszocialista Magyarországon. In: TAKÁCS Róbert (szerk.): *A nyitott zárt ország. Kulturális és tudományos érintkezések az 1970-es és 1980-*

szerint – viszont legitimálták a kettéosztottságot és a szelektív, kivételes transznacionalitást.

Tekintsünk röviden a *társadalomtörténetre* is. Az alapok itt is rendelkezésre állnak, csak azok nem transznacionális nézőpontból vizsgálják például a legérzékenyebb területet, a fogyasztástörténetet.⁷⁸ Az 1945, de különösen az 1953 utáni időszakra vonatkozó hazai transzferkutatás előtt még sok kihívás tornyosul. Segítségül kellene hívni a rokontudományokat, különösen a szociológiát,⁷⁹ amely több évtizede vizsgálja, hogyan megy végbe Magyarországon is a nyugatosodás, hogyan változtatta meg a fogyasztói társadalom, az árufetisizmus az emberek mentalitását, hogyan szorul háttérbe a munka alapú életvitel, a tradicionális értékrend. Ezt vizsgálja rövid tanulmányában Kelet-Közép-Európára összpontosítva Tomka Béla.⁸⁰ Megállapítja, hogy a fogyasztás és a fogyasztáspolitikai a sztálini időkben is szerepet játszott az értékrendben, különösen az 1950-es évek végétől – egyenetlenül, visszaesésektől tarkítottan ugyan, de – egyre növekvő hatású tényezővé vált ezekben a társadalmakban. Leginkább Magyarországon volt egyenes fejlődés. Kérdés, hogy milyen mértékben beszélhetünk fogyasztói társadalmakról, fogyasztói szocializmusokról. Tomka figyelme a fogyasztáskorlát válságteremtő szerepe felé irányul, bár megítélésem szerint a kelet-közép-európai országok destabilitásához csak kismértékben járult hozzá a fogyasztási aspirációk és a reáliák divergenciája. Számomra figyelemreméltóbb az a megállapítás, hogy a fogyasztási orientációk alakulásában folyamatosan a nyugati transzna-

---

as években Magyarország és a Nyugat között. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022. 85. A szerző szerint például Kodály Zoltán, Ligeti Lajos és Ránki György volt ilyen személy.

⁷⁸ Például VALUCH Tibor: *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2013. Kivétel az öltözőkódás, ahol a francia és angol divat beáramlásáról ír a szerző.

⁷⁹ HETESI Erzsébet: A fogyasztás szociológiája. In: CZAGÁNY László–GARAI László (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac.* (SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei 2004.) SZTE Gazdaságtudományi Kar, Szeged, 2004. 267–281.

⁸⁰ TOMKA Béla: Fogyasztás a második világháború utáni Kelet-Közép-Európában. Politikai meghatározók és transznacionális hatások. *Aetas*, 2019/4. 62–74.

cionális, az úgynevezett demonstratív hatás játszott főszerepet, különösen amiatt, mert a társadalmi értékorientáció materialább lett. Fontos állítás az is, hogy az orientációváltásban a generációs szempont sem elhanyagolható. A váltás feltételezésem szerint az „1968-as” fiatal nemzedék színre lépéséhez köthető.⁸¹ A divatkövetés, a stílus, egyáltalán a kultúra, különösen a zene átértékelődéséhez vezetett, és ez a minta – változó módon, de – tovább „öröklődött” a még ifjabb generációkhoz, és végül átítatta az egész társadalmat. Alapos kutatást követel az, hogyan vált már a rendszerváltás előtt a fogyasztás a legfontosabb társadalmiszervező erővé a magyar társadalomban.

Végül tekintsük át a gyarapodó *kulturális transzfervizsgálatokat*. A rendszerváltás előtt is sokrétűen és folyamatosan napirenden volt az eszmerendszerek, ideológiák, vallások, művészeti irányzatok összehasonlító elemzése, az egymásra hatás vizsgálata, avagy a populáris kultúra területén a terjedés, a különféle divattrendek, a divat tartósságának-elhalásának kérdése. Az eszmetörténet, a kultúrtörténet stb. rendkívül gazdag termésének ismertetésére nincs lehetőségem, most csak az utóbbi tízegynéhány esztendő legfontosabb eredményeinek összegzésére vállalkozhatok.⁸²

Az 1945 utáni pár esztendőös nyitottságot a sztálini tanok mindenre kiterjedő terjesztése, népszerűsítése váltotta fel, majd 1953 után militáns változatát korrigálta egy békésebb, humánusabb változat. Mint említettem ez az SZKP XX. kongresszusa után vált desztalinizációvá, és a hruscsovi évek alatt kapott más színezetet, és jutott benne szerephez a tudományos-technikai és a

⁸¹ Valuch Tibor is a hatvanas évek végére, hetvenes évek elejére teszi a társadalomtörténeti váltást. VALUCH Tibor: I. m. 19–20. és 256.

⁸² Például a *Magyar tudománytár* 6. kötete nem nyújt a művészetek minden területére kiterjedő nemzetközi kitekintést, de az első fejezetben egy vázlatos körképben kitér a magyarságot érintő globális és regionális trendekre Glatz Ferenc naplóbejegyzéseiben, megjegyzéseiben. Különösen figyelemre méltó *Az euroatlanti térségen kívüli népek megjelenése a kultúrában* címet viselő fejezet. Glatz szerint kulturális integráció kiteljesedése látható az ezredforduló környékén e népeknél, Európában a zsidó-keresztény, az ateista és a muszlim kulturális szokásrendek keveredése és konfliktusa regisztrálható. MAROSI Ernő-SZABÓ B. István (szerk.): *Magyar tudománytár 6. Kultúra*. MTA Társadalomkutató Központ, Kossuth Kiadó, 2006.

kulturális forradalom, no meg a Nyugat utolérésének követelménye. A marxizmus–leninizmusnak nevezett ideológiai építmény kettévált, megjelent a maoizmus, annak periferikus hazai jelenlétével.⁸³ Mindezeket a fejleményeket alaposan elemzi Kalmár Melinda.⁸⁴

Ebbe a keretbe illeszkednek az újabb kulturális transzferkutatások. A leginkább kidolgozott terület a tudományos transzfer szférája. A fejlett tőkés világ felé nyitás legszembeötlőbb módon a tudomány és a technológia területén mutatkozik. Somlai Katalin 2009-ben közreadott tanulmányában az idegenforgalmi nyitásba ágyazottan mutatja be az MSZMP törekvését a tudományos kapcsolatok kialakítására a hatvanas években.⁸⁵ Az 1956-os forradalom leverése a többi államszocialista országhoz képest ugyan hátráltatta Magyarország erőfeszítéseit, a hatvanas évek elejétől mégis sikerült kiépíteni a nemzetközi ösztöndíjrendszert, beleértve az Amerikai Egyesült Államokat (1964-től Ford-ösztöndíj) és az évtized végén a Német Szövetségi Köztársaságot is. A pártvezetés egyszerre törekedett az ismeretszerzés szélesítésére, a nyitásra és az ideológiabehatolás, a fellazítás kivédésére, vagyis az elzárkózásra. A „fellazítás” kivédésére, a kiutazók ellenőrzésére, a titkosszolgálati érdekek érvényesítésére centralizált intézményt (Országos Ösztöndíj Tanács) hoztak létre, ez azonban nem állította meg a kapcsolatok sokoldalúvá válását. Ezzel együtt a bürokratikus szervezet csak a nyolcvanas évek elején, az „újratervezés” során számolódott fel.

Szorosan idekapcsolódik a térség és Magyarország egyik társadalomtörténeti fejleményének taglalásával Bódy Zsombor, aki a technokrácia előtérbe kerüléséről ír.⁸⁶ Véleménye szerint a

⁸³ PAP Szilárd István: 1967. Maoista ifjúsági szervezkedés Budapesten. A szovjet kommunista rendszer Kína által inspirált baloldali kritikája. In: LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint (szerk.): I. m. 315–319.

⁸⁴ A már említett monográfiák mellett: KALMÁR Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető Kiadó, Budapest, 1998.

⁸⁵ SOMLAI Katalin: Ösztöndíjak Nyugatra a hatvanas években. Az Országos Ösztöndíj Tanács felállítása. In: TISCHLER János (szerk.): *Kádárizmus, mélyfúrások. Évkönyv XVI.* 1956-os Intézet, Budapest, 2009. 273–314.

⁸⁶ BÓDY Zsombor: Technokrata transznacionálé az 1960-as években és a keleti-blokk önállósága a globalizáció szempontjából. *Korall*, 2021/85. 113–137. DOI: <https://doi.org/10.52656/KORALL.2021.03.006> – Itt kell megem-

döntés-előkészítésekben egyre nagyobb térhez jutó technokrata csoportok blokkokon átívelő szerepet játszottak. Gondolkodásuk Keleten és Nyugaton egyaránt hasonló volt (technokrata transznacionálé). A magyarokról megállapítja: „A magukat a tudományos racionalitás gazdaság- és társadalomalakító erejével legitimáló technokraták a hatékonyság növekedését csak nemzetközi technológiai transzfer révén tartották lehetségesnek. Így a politikai vezetésnek el kellett fogadnia, hogy ez a nyugati műszaki kapcsolatok gyarapodásával és a technokraták által szükségesnek ítélt licenzvásárlásokkal jár együtt.”⁸⁷ Fordulatnak tekinti, hogy a kádári ideológia szerint ezek a csoportok intézményesülhettek és autonómiát kaphattak. Ez először – a Somlai Katalin által már említett – Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságban testesült meg, amely több részintézmény felett diszponált, és amely például jelentős számítástechnikai technológia-importot hajtott végre, de keretében tág utazási lehetőségek, sőt külföldi beszerzési keret is rendelkezésére állt.

Az eddigi elmondottakat folytatja Somlai Katalin egy újabb tanulmánya a Ford-ösztöndíjasok alaposabb vizsgálatával.⁸⁸ Megállapítja, hogy nemcsak a technokrata, hanem a tudományos elit szerepe is növekedett a hatvanas évektől, és a Kelet–Nyugat közötti párbeszédet mindinkább erősítő, mintaközvetítő, kapcsolatteremtő szerephez jutott. A résztvevők olykor tudományszervezőként, kultúrdiplomataként is működtek, az országimázs és

---

líteni Rácz Attila tanulmányát, amely áttekintést nyújt a magyar hatalmi elit professzionalizációjáról. RÁ CZ Attila: A fővárosi hatalmi elit professzionalizációja a Kádár-rendszerben. *Múltunk*, 2013/1. 178–217.

⁸⁷ Uo. 122. A szerző egy jegyzetében rámutat a műszaki transzfer előzményeként a Nagy Imre-kormány törekvéseire, bár a tömbön belüli rendkívül intenzív transzfercsere a KGST keretében kezdetektől megmutatkozott. Lásd FEITL István: *Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében 1949–1974*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2016. 68–69.

⁸⁸ SOM LAI Katalin: Amerikából jöttek, híres mesterségük: fordosok. A Ford Alapítvány ösztöndíjas programjában résztvevők karrieríve: szubelitből az elitbe. In: RAINER M. János (szerk.): *Elit és szubelit a Kádár-korszakban – közelítések*. 1956-os Intézet Alapítvány–Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2021.

tudástranszfer hordozói voltak, sőt általuk áttételesebben a hatalmi elit is nyitottabbá vált.⁸⁹

A társadalomtudományokon belül a nyugati trendek érvényesülését már a kilencvenes évektől kezdődően sokan részletesen elemzés alá vették. Az újabb munkák⁹⁰ közül kiemelendő Antal Attila könyve,⁹¹ amely a magyar közgazdaságtudományi és a politikatudományi gondolkodás Nyugatról átvett neoliberális hatását és intézményesülését mutatja be. Böröcz József-re és másokra hivatkozva megállapítja, hogy a visszahatás is létezett például Kornai János révén. (Kornai egyébként szerepet játszott a kínai tőkés fordulatban is.) A reformer közgazdászok intézményei közül hármat emel ki a szerző: a Pénzügykutatási, a Konjunktúra- és Piackutató, valamint az MTA Közgazdaságtudományi Intézetet. Egy tanulmányában – Sárközy Tamásra hivatkozva – neoliberális transzferként értelmezi a magánjog átalakulását a Kádár-

⁸⁹ NÓVÉ Béla: *Tény/Soros. A magyar Soros Alapítvány első tíz éve 1984–1994*. Balassi Kiadó, Budapest, 1999. A könyvnek nincs transzfer nézőpontja, de dokumentatív jellege miatt egy ilyen elemzéshez adalékokat szolgáltatathat. Ugyanakkor ebből a szempontból analizálja a szerző a Soros Alapítvány működését egy későbbi írásában. NÓVÉ Béla: 1984. Megkezdí működését Budapesten a Soros Alapítvány. A nyugati politikai értékrend intézményes megjelenése Magyarországon. In: LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint (szerk.): I. m. 375–379.

⁹⁰ Például ERŐS Ferenc: Három pályakép a magyar szociálpszichológia történetéből. *Múltunk*, 2016/4. 55–71.; FRANK Tibor: A magyar történettudomány nyugati kapcsolatai az 1970-es években. *Múltunk*, 2016/4. 72–84.; HARLOV Melinda: Műemlékvédelem, kapocs a világgal. *Múltunk*, 2016/4. 113–135.; CSUNDERLIK Péter: A „NATO-történetírás” kritikájától a „KGST-történetírás” diadaláig? – A magyar történetírás szemléletváltása 1956 után. In: TAKÁCS Róbert (szerk.): I. m. 207–229.; TAKÁCS Erzsébet: Egy nemzetközi kutatás margójára. Adaptáció és tudományos transzfer az 1970-es és 1981-es évek hazai munka-, ipar- és üzemszociológiájában. Uo. 230–270.; KÖHEGYI Zsolt: Theiss Ede: egy nemzetközi hírű közgazdász jelentéktelenné válásának története. Uo. 271–289. ANTAL Attila: A magyar politikatudomány (újra)intézményesedése. *Múltunk*, 2018/4. 187–207.; SZELÉNYI Iván: Nosztalgikus jegyzetek a szociológiáról. A magyar szociológia „szociotechnika” és „kritikai társadalomtudomány” között. *Mozgó Világ*, 2015/1. 80–97. A magyar tudomány és a hazai kutatóbázisok beépülését a nyugati tudományos szférába főként az 1970-es, 1980-as években már Glatz Ferenc is jelezte. GLATZ Ferenc: Tudománypolitika. Akadémia és tudománypolitika a volt szocialista országokban 1922–1999. *Magyar Tudomány*, 2002/4. 502.

⁹¹ ANTAL Attila: *Chichago a Dimitrov téren. Neoliberalizmus és Kádár-rendszer*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2021.

korszakban.⁹² A politikatudományról megállapítja, hogy az 1980-as években az anélkül intézményesült, hogy a nyugati minták kritikai szűrőjén haladt volna át. Az összes társadalomtudomány közül ez a terület kapta meg utoljára a nyugati kapcsolatépítés lehetőségét. Ezzel együtt a politikatudomány fontos szerepet játszott a rendszerváltás ideológiai alapjainak megteremtésében.

Visszatérve az eszmeáramlatok, ezen belül a politikai eszmék világába a két világrendszer között, az 1960-as évek egyik gondolati újítása, a konvergencia nem valósult meg,⁹³ de a koegzisztencia igen. Lukács György is ennek jegyében hirdette meg a marxizmus reneszánszát. Viszont Nyugaton a jóléti államra alapozódó eszmerendszer a hetvenes években megingott, és útjára indult a konzervatív-neoliberális ideológia, amely az évtized végére egyre meghatározóbbá vált a tőkés világrendszerben. Sem a szociáldemokráciának, sem az eurokommunistáknak, sem az államszocialista tömbnek nem sikerült ezzel szemben meggyőző alternatívát állítania. A „fejlett szocializmus” ideája nem rejtette el a jól látható lemaradást, sőt csődöt mondott a Szovjetunióban és az általa vezetett államszocialista képződményben. (Ez alól Kína volt kivétel, amely a maga zárt társadalmi és politikai világa segítségével lassú reformok útján átmanőverezte magát a kapitalista gazdasági rendbe.) A Közép- és Kelet-Európai térség országaiban lassan felszívódott a neokonzervatív-neoliberális nézetrendszer. Antal Attila monográfiájában ráerősít arra a véleményre, hogy ezt a szellemi áramlatot, sőt áradatot nevezhetjük akár *korszellemnek* is, amely a globalizáció révén a világ szinte minden szegletében érvényesült.⁹⁴

⁹² ANTAL Attila: A Kádár-rendszer neoliberalizálódásának jogi keretei. In: TAKÁCS Róbert (szerk.): I. m. 114–120.

⁹³ FÖLDES György: Már nem '68, még nem '89: ideológiák a hetvenes években. Műhelytanulmány. *Múltunk*, 2016/4. 4–23.

⁹⁴ „A kelet-közép-európai, korábban államszocialista rendszerek neoliberalizálódása felfogható egy újabb neoliberális kísérletként arra vonatkozóan, hogy a globális félperiferián ezúttal ne autoriter keretrendszerekben szervezzék meg a neoliberális elvek szerinti berendezkedést, ennek megtestesítője volt az ún. *washingtoni* konszenzus.” ANTAL Attila: *Chichago a Dimitrov téren*. I. m. 223.

Takács Róbert az általa szerkesztett tanulmánykötetbe gyűjtött további írásokat, amelyek a hazai nyitás és a kelet–nyugati érintkezések egy-egy példáját ragadják meg a tudomány mellett a média gyakorlatában.⁹⁵ A szerző az elmúlt tíz évben folyamatosan kiterjesztette kutatásait a kultúra egészére, sőt bizonyos tudományszervező szerepet is betöltött. 1945 után a művészeti élet mondhatni egy percre sem szakadt el a világtól, mintegy szimbiózisban élt vele. A magyar és egyetemes kapcsolatát is sokan sokféleképp feldolgozták,⁹⁶ így Takács egyfajta szintézisre is törekedett. 2015-ös tanulmányában⁹⁷ a Sztálin halála utáni keretben a kulturális nyitás jellegét vizsgálta szovjet és magyar vonatkozásban. A filmátvételt és az irodalmi fordításokat elemzi, utóbbit az *Inosztrannaja Lityeratura* és a *Nagyvilág* példáján. A kezdeményező és irányadó fél a szovjet volt, de a filmek esetén a mértékben, az irodalom esetén az arányokban már a magyar fél volt kedvezőbb helyzetben. Egyfelől „a szovjet nyitásban lassabb a tempó, erősebbek a fékek”,⁹⁸ másfelől érzékelhető a nagyhatalmi szerepmagatartás.

Az 1950-es és 1960-as évekre a hidegháborús atmoszférát a desztalinizáció időszaka váltja fel, ahol a Nyugattal a kölcsönös

⁹⁵ KÉKESDI-BOLDOG Dalma: Nyitás és médiapolitika a Kádár-korszakban. In: TAKÁCS Róbert (szerk.): I. m. 175–206.

⁹⁶ Például az 1945 utáni irodalomtörténeti szintézisben is feldolgozásra került: KÖPECZI Béla–SZIKLAY László: Világirodalmi és összehasonlító kutatások. In: BELÁDI Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története 1945–1975 I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 437–466.; KENYERES Zoltán–M. RÓNA Judit–RÓNAY László–R. TAKÁCS Olga: A műfordítás. In: BELÁDI Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története 1945–1975. II/1.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 1007–1086. Újabbán POMOGÁTS Béla: A magyar irodalom világirodalmi tájékozottsága 1953–1964. *Múltunk*, 2015/3. 4–13. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Új magyar irodalomtörténet (*Literatura*, 2003/4. 339–345.) című írásában az irodalomtörténet-írás alapelvei között az egyik fontos tétel, hogy a magyar kultúra az egyetemes része, ami magába foglalja a külföldi hatástörténetet, és azt a kérdést, hogy a magyar irodalom miként helyezkedik el az egyetemes irodalomtörténetben. A művészettörténetben Beke László, Marosi Ernő, Hegyi Lóránd munkáit emelném ki. Érdekes rövid összefoglalót írt MÉLYI József: Nemzetközi becsatolás. Kortárs képzőművészetünk rövid kontextustörténete. *Élet és Irodalom*, 2011. február 4. 3.

⁹⁷ TAKÁCS Róbert: Szovjet és magyar nyitás a kultúrában Nyugat felé 1953–1964. *Múltunk*, 2015/3. 30–68.

⁹⁸ A szerző a tanulmány elején a mélyebb elemzésre utalva felhívja a figyelmet a kelet-közép-európai blokkon belüli átvétel interpretációbeli eltéréseire is.

kulturális cserében nem kizárólag a fellazítás agitációs eszköze jut szerephez. Már nem a hidegháború „mindenvalósága” uralja a transzfereket. Lassan felszívódik az a külügyi doktrína, amely a kapcsolatokban kizárólag a pszichológiai hadviselés eszköztét látta. Mindkét oldalon a direktet felváltotta az indirekt eszközhasználat, aminek abban volt kitüntetett szerepe, hogy megnyitotta a nyugati, illetve keleti tudósok és művészek közötti párbeszéd lehetőségét. A bővülő kapcsolatrendszer mögött egyfelől az enyhülés, másfelől viszont a gazdasági konjunktúra tapintható ki. A szanalási-modellváltási igyekezet mögött a globális folyamatok előtérbe kerülése figyelhető meg. Takács Róbert egyenesen globális kényszerekről beszél.

Magyar vonatkozásban a szerző szerint „a desztalinizáció folyamatának megfelelő nyitottabb kultúrpolitikai koncepció a recepció és a transzferek tekintetében is készen állt 1957-re, amit Magyarországon a forradalom leverése sem érvénytelenített. Az a megismerve elutasítás, a megszűnve meghonosítás és a hosszú távú trendek elsőbbségének hármásával írható le”.⁹⁹ Idehaza továbbá létezett a Nyugattal az élő hagyomány is, amit nem volt nehéz reaktivizálni. Ugyan 1965-ben szigorodás figyelhető meg, aminek oka a vietnami háború eszkalálódásától való félelem volt, de ez az önbizalomhiány felszívódott. A kelet–nyugati átjárást a szelektált befogadás és vita irányította. A szerző rávilágít arra is, hogy az ötvenes-hatvanas években az amerikai és európai kultúrában megjelent egy horizontális törés, ami az úgynevezett magas és tömegkultúra szembeállításában jelentkezett. Ez is szerepet játszott a kelet–nyugati közeledésben.

Az 1970-es évekről szólva a nemzetközi és a hazai politikai klíma minden szempontot figyelembe véve a nyitásnak kedvezett. Takács Róbert felveti a kérdést, hogy hazánk 1972-es brezsnyevista megregulázásának volt-e szerepe a nyugati kapcsolatok alakulására, és megállapítja, hogy jelentős visszarendeződés nem volt,¹⁰⁰ ezeket az éveket továbbra is a cenzurális kere-

⁹⁹ TAKÁCS Róbert: Nyitottság és zártság dilemmái – kulturális érintkezések a külfölddel és a nyugattal. *Századok*, 2014/6. 1500.

¹⁰⁰ „A gazdasági reform visszanyesése, az 1972–1974-es konzervatív baloldali fordulat nem rendezte át a kulturális import arányait és irányait, és a szo-

tek közötti enyhülés jellemezte. Jelentkeztek a gazdasági kényszerek is, különösen a kommersz termékek forgalmazásában, amit a szabadidő szórakoztató eltöltésével magyaráztak meg. Az 1980-as években az állami dotáció csökkenése még inkább rányomta bélyegét a nyugati kommersz kulturális termékek behozatalára.¹⁰¹ Az idegenforgalom bővülésével a kultúra „mediátorai” a hivatalos szerveket megkerülve közvetítettek nyugati műveket idehaza, de bővült a nem hivatalosan terjedő termékek köre is. Az új kifejezési formák iránti nyitottság, az integrálhatóság iránti rugalmasság is megmaradt (filmes új hullám, dokumentumdráma, musical, táncszínház, absztrakt/neoavantgárd festészet, vagy a generációs kifejezési eszköz, a rock and roll).¹⁰²

Az 1970-es években, különösen a Helsinkiben lezajlott EBESZ-határozat után a kulturális cserében aszimmetria mutatkozott, mint ahogy ezt Takács egy igen gazdag tényanyagot felmutató tanulmányában bemutatta,¹⁰³ bár a megállapodás egy nyelvében elszigetelt kis ország számára nagyobb lehetőségeket biztosított.

Figyelmet érdemel Takács Róbert egész korszakot átfogó, az amerikai filmátvételt hazai útját végigkövető monográfiája.¹⁰⁴ A könyv nem a filmek hatását vizsgálja a különböző társadal-

---

rakoztató, illetve apolitikus alkotásokat sem sikerült visszaszorítani. A reform újraindítását követően pedig, különösen 1979–1980-ban mintha egy kisebb gát-szakadásnak lennének tanúi.” TAKÁCS Róbert: A magyar kultúra nyitottsága az 1970-es években. *Múltunk*, 2016/4. 48.

¹⁰¹ A világtrendnek megfelelő új médiumok is gyorsan megjelentek az 1980-as évtizedben. TAKÁCS Róbert: Kulturális külpolitika, kulturális érintkezések és transzferek az 1970-es és 1980-as években. Megközelítések és értelmezési keretek. In: Uő (szerk.): I. m. 58–62.

¹⁰² Az ifjúsági szubkultúra gyanakvó, óvatos, mégis engedékeny integrálásáról egy sor könyv szól. A szerző befogadástörténeti rövid összefoglalóját lásd TAKÁCS Róbert: 1973. A Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról bemutatója. Nyugati kulturális kapcsolatok és amerikanizáció a szovjetrendszer évtizedeiben. LACZÓ Ferenc–VARGA Bálint (szerk.): I. m. 344–348.

¹⁰³ TAKÁCS Róbert: Helsinkii és a kulturális csere Magyarország és a Nyugat között (1975–1980). *Múltunk*, 2018/4. 160–186. Az adatgazdagság a statisztikai gyűjtésben és adatfeldolgozásban mutatkozik meg, legyen az film, irodalom, tömegkultúra. A színházi transzfer esetére lásd TAKÁCS Róbert: Színházpolitika, színházi transzferek az 1970-es években. 2000, 2019/10. 66–79.

¹⁰⁴ TAKÁCS Róbert: *Hollywood a vasfüggönyön túl*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022.

mi csoportokra és generációkra, tegyük hozzá, hogy ez aligha lehetséges, hiszen a film a nyugati, szűkebben az amerikai világnak csak egyik közvetítője lehetett, még a populáris kultúra szférájában is jelentősebb volt például a divat, a rádiózás, később egyre inkább a televíziózás szerepe. A vizsgálódás a filmátvételi politikára és a filmek kritikai megítélésére összpontosít, vagyis elsősorban politikatörténeti ihletésű és ennek következtében a hidegháború, a tiltások, türések, a konfliktusok, majd az enyhülés keretében játszódik. Ahogy a szerző Péteri György fogalmát átvéve¹⁰⁵ jelzi, a korszak nagy részében egy félig átérésztő „nejlonfüggöny” választotta el Amerikát Magyarországtól. A következőket használt fogalom, a desztalinizáció keretében írja le a forgalmazás monopolisztikus intézményrendszerét. Ezt nevezi „hardvernek”, amelyben komoly változáson ment keresztül a „szoftver”, az engedélyezett választék.

Kitérőként megjegyzem, hogy érdemes lenne tisztázni, meddig érvényes desztalinizációról beszélni, és mikortól hagyhatjuk el a fogalmat, illetve mire cserélhető az államszocializmus új minősége a kultúrában. A szerző szellemesen, bár nem éppen tudományosan átveszi a „Coca-Cola-szocializmus” jelzős szerkezetet, és ez, ha nem is szabatosan, de valamelyest kifejezi az államszocialista világ hibrid természetét. A hibridizáción belül Takács figyelmét nem kerüli el az egyenlőtlenség, más szóval Amerika, a centrum fölényével szemben a magyar politika folyamatos védekező természete. A szovjetrendszer országainak egy részében viszont értékes művészfilmek keletkeztek, és ez hatással volt az amerikai alkotásokra, gondoljunk csak az emigráns rendezőknél a tengeren túl készült jó néhány munkájára.

Az 1949-es fordulatot, vagyis az elzárkózást sokkal inkább szovjet–amerikai kulturális összecsapásként, semmint magyar döntésként értékeli a könyv, a botránnyá dagadó konfliktusokat a fesztiválokön tapasztalhatta meg a közönség. A desztalinizáció kulturális hatásai is Moszkvából íródtak, de ezekben az években a nyugati filmek bemutatásának leginkább propagandisztikus

¹⁰⁵ György PÉTERI: Nylon Curtain – Transnational and Trans Systemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe. *Slavonica*, 2004/2. 113–123.

szerepe volt, a tőkés világ árnyoldalainak felmutatásával. A nyugati úgynevezett tömegfilmek vagy szórakoztató filmek 1957-ben áramlottak be a mozikba.

A hatvanas-hetvenes években növekedett a behozott amerikai filmek mennyisége, mi több, a nyolcvanas éveket a szerző úgy jellemzi, hogy a magyar forgalmazás közelített a nyugat-európaihoz. Bár a bemutatók késtek, és néhány film fenn is akadt a cenzorok hálóján, csökkent a hatalom ingerküszöbe, már a horrort is engedélyezték. A nézettség a nyugati, ezen belül az amerikai szórakoztató filmek felé tendált, és az ifjúság ízlés- és ideológiaformáló hatásában egyre inkább szerepet játszott. Az olcsóbban vásárolható távol-keleti filmek is igyekeztek Hollywoodot utánozni. Az okok között a szerző a szórakoztatás emancipációja mellett a súlyosbodó anyagi kényszert említi, aztán a nyolcvanas évek végétől a kábeltévé és különösen a videó térhódítása játszott szerepet abban, hogy 1987 után fordulatszerűen megugrott az amerikai import.

A mozgókép (akár a fényképezés) születése pillanatától üzleti vállalkozás volt. Termékei jó pénzért eladhatónak bizonyultak, előállításuk hamarosan ipari méreteket öltött, forgalmazása a kezdetektől túllépte az országhatárokat. Amerikában épült ki és gyarapodott a leghatalmasabb gyártási kapacitás és szellemi tőke, ők voltak képesek a legjelentősebb tőkebefektetésre, így az ő filmjeik voltak a leginkább vonzóak. (Nem véletlen, hogy egy bizonyos amerikai ágens, nevezetesen Erik A. Johnston 1948 után 1956 őszén is járt Magyarországon.)

A 20. század találmánya, a mozgókép szédületes gyorsasággal találta meg a kifejezésbeli egyetemességet, a kommersz műfajokban a kulturális popularitást, és járult hozzá a kulturális globalizáció kiteljesedéséhez. A vizuális formanyelv megtalálta az azonosságokat a világ minden táján. A leginkább nemzeti arculatú művészfilmekben is megmutatkozott a nemzetközi kölcsönhatás.¹⁰⁶ A centrum dominanciája korán kialakult, és mind a mai napig fennmaradt. Zsdanov tétele a szovjet világ magasrendűségéről tévedésnek bizonyult. A szovjethatalom szembefordulása az

¹⁰⁶ NEMES Károly: A globalizáció és a film. *Valóság*, 2000/10. 34–45.

antikapitalista avantgárd mozgalommal megpecsételte azt, amit el akart érni, vagyis a minőségi másságot. A politikai és ízlésbeli ellentét lefoszlott a pártállami rendszerekről.

A globalizáció- és transzferkutatás, a transznacionális történetírás ma is lendületesen folytatódik. A Takács Róbert által szerkesztett tanulmánykötetben¹⁰⁷ maga tekinti át főként a külföldi történészek eredményeit, közöttük a 2010-es éveket is. Nemrég a 2019 szeptemberében megalakult MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport adott közre egy könyvet¹⁰⁸ azzal a szándékkal, hogy előrelendítse a globalizáció 1945 utáni történetének kutatását. Az 1945, pontosabban az 1948 utáni kelet-közép-európai történetkutatás új paradigma felé közelít. A recenzió itt azonban megszakad. Helyette már a vélemények kifejtésének, a további termékeny vitáknak van helye.

¹⁰⁷ TAKÁCS Róbert: Kulturális külpolitika, kulturális érintkezések és transzferek az 1970-es és 1980-as években. Megközelítések és értelmezési keretek. In: Uő (szerk.): I. m. 9–22.

¹⁰⁸ TOMKA Béla: *Globalizáció Kelet-Közép-Európában a második világháború után: narratívák és ellennarratívák*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2023. Továbbá lásd még a *Századok* 2024/1. tematikus számát.

